

**Міністерство освіти і науки України
Донецький державний університет управління
Кафедра соціології управління**

ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ І ВЧЕНЬ

**навчально-методичний посібник
(друге видання)**

Укладач В.В.Білецький

Донецьк 2007 рік

ББК 60.54 УКРя73

С - 14

Історія вітчизняних теорій і вчень: навчально-методичний посібник /
Укладач Білецький В.В. – Донецьк: ДонДДУ, УКЦентр, НТШ-Донецьк,
2007. - 136 с.

ISBN 978-966-2018-00-4

Книга є навчально-методичним посібником, орієнтованим на програму викладання у вищих навчальних закладах дисципліни “Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень” при підготовці соціологів. Посібник включає навчально-методичний комплекс: лекційні матеріали, навчальну програму курсу та методичні рекомендації для самостійної роботи.

This educational manual is lectures Course of logic, which orient on teaching program of this scientific discipline in higher institutes, in particular in Donetsk state management university. The book also can be used as an educational manual in high schools, lyceums and colleges, in which given scientific discipline teaches. Specific of lectures course character is accounted by aspiring to employ interdisciplinary approach in teaching of students, and also by profile of Donetsk state management university.

Книга является учебно-методическим пособием, ориентированным на программу преподавания в вузах дисциплины “История отечественных социологических теорий и учений” при подготовке социологов. Пособие включает учебно-методический комплекс: лекционные материалы, учебную программу курса и методические рекомендации для самостоятельной работы.

Рецензенти:

О.В. Воловодова

- кандидат соціологічних наук, завідувач сектором проблем економічної соціології Інституту економіки промисловості Національної академії наук України

В.А Можаровський

- кандидат соціологічних наук, доцент, Донецький державний університет управління

Затверджено на засіданні навчально-методичної ради ДонДУУ.
Протокол №5 від 26.06.2006

ISBN 978-966-2018-00-4

© Білецький В.В. 2007

© Макет Українського

культурологічного центру

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКА ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ	6
Тема 1. Соціальні факти і протосоціологічні ідеї часів Київської Русі.....	6
Тема 2. Соціетальна проблематика і протосоціологія Козацької доби	18
Тема 3. Специфіка протосоціології Григорія Сковороди....	32
Тема 4. Вітчизняні соціокультурні процеси XVII – кінця XVIII ст., їх вплив на національну свідомість	36
РОЗДІЛ ІІ. УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ	47
Тема 5. Вітчизняні соціологічні рефлексії початку – середини XIX ст.	47
Тема 6. Українська академічна соціологія кінця XIX – початку XX ст.....	54
Тема 7. Радянська та пострадянська вітчизняна соціологія	69
Тема 8. Українські соціологічні пошуки у еміграції	84
Тема 9. Суспільна трансформація як тло сучасної соціологічної тематики	90
ПІСЛЯМОВА	97
Додаток. Програма дисципліни і методичні рекомендації	99

ПЕРЕДМОВА

Ставлення до вітчизняних культурних і, зокрема, наукових надбань сьогодні нарешті зазнає ґрунтовних змін. На відміну від радянської і ранньої пострадянської гуманітарної науки, які гальмували поступ національної культурної автентичності, широке коло вчених поступово починає усвідомлювати, що для повноцінного аналізу і, тим більше, прогнозування соціокультурних, економічних процесів конкретної країни чи народу необхідно детально дослідити його спадщину, під якою слід розуміти широкий спектр унікальних ідейних і матеріальних надбань.

Це повною мірою стосується царин вітчизняної гуманітарної і, зокрема, соціологічної науки, яка сьогодні доволі жваво розвивається. Але куди рухається наша наука у своєму розвої? Які її загальні вектори? Чи має вона якусь специфіку і унікальність? Чи вирізняється на тлі світової українська соціологія і якщо так, то чим ця відмінність обумовлена? Саме ці питання були головними при формуванні пропонованого навчального курсу “Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень”.

Разом з цим, якщо ми припускаємо існування специфічності вітчизняної соціологічної науки, то якої саме, бо, зрозуміло, стверджувати про наявність окремих, ізольованих “українських” соціологічних законів принаймні наївно.

Потенційна можливість відповіді на цю проблему криється у тому, що, *подібно до будь-якої гуманітарної дисципліни, соціологія завжди відбивала і продовжує відбивати культурну специфіку конкретного історичного періоду розвитку народу* - у цій науці віддзеркалюється стан соціуму, його духовні, культурні, політичні рухи і проблеми. Іншими словами, особливість вітчизняної соціології має бути, принаймні, *тематичною*.

Розмірковуючи таким чином, ми ставимо задачу у рамках цього посібника розглянути українські соціологічні теорії і вчення, висвітлити ідейні, соціально-фактажні дані з найдавніших часів, які стосуються певних екзистенційних граней вітчизняного соціуму.

Таким чином, у поле нашої уваги неодмінно будуть потрапляти соціальні факти, філософсько-гуманітарні і власне соціологічні ідеї вітчизняних науковців, серед яких нас у першу чергу

цікавитимуть ті, що намагалися науково вивчати українське суспільство, його інституції, закономірності розвитку культурних процесів.

Інакше кажучи, до предметної сфери дисципліни "Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень" будуть включені ті ідеї вітчизняних вчених-гуманітаріїв, які стосуються сфери соціального буття.

Крім цього, як вже зазначено, у центрі уваги також перебуватимуть численні соціальні факти, які стосуються сутнісних сторін становлення українського соціуму - починаючи з найдавніших часів. Ці факти (історичні події, матеріальні продукти діяльності, характеристики політичного устрою, звичаїв тощо) є потужним ґносеологічним джерелом, цінність якого важко переоцінити тоді, коли мова йде про вітчизняну *протосоціологію*.

Торкаючись структури навчально-методичного посібника, зазначимо, що викладання даної дисципліни у ВНЗ України за новітніх освітніх вимог робить логічною його побудову з двох головних розділів – “Українська протосоціологія” і “Українська академічна соціологія”.

Кожна з тем цієї книги відповідає змістовим модулям навчальної дисципліни, а наприкінці лекційного матеріалу подані контрольні питання і перелік додаткових джерел інформації. Крім рекомендованого посібника при вивченні матеріалу курсу слід користуватися першоджерелами, підручниками, тематичними фільмами, аудіоматеріалами тощо.

Пропонована робота є навчально-методичним комплексом, який має суттєво полегшити сприйняття студентом навчального матеріалу. Крім тексту лекцій у ньому міститься програма дисципліни, плани семінарських занять з контрольними питаннями і темами рефератів, наведена схема оцінювання знань за кожним модулем дисципліни, містяться загальні рекомендації для самостійного оволодіння дисципліною, список літературних джерел, тестові питання.

Підсумовуючи викладене, висловлюємо надію, що курс не буде складним для засвоєння студентами, розширить їх ерудицію, стимулюватиме самостійний науковий пошук, сприятиме зростанню професіоналізму і формуванню в них комплексної та фахової соціологічної рефлексії.

РОЗДІЛ І. УКРАЇНСЬКА ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ

Як було визначено вище, українську соціологію неможливо аналізувати без її прадавніх витоків, якими є зокрема гуманітарні вчення, філософські уможляди суспільної природи людини, які мають протосоціологічний підтекст.

Разом з цим, еволюцію гуманітарних знань потрібно розглядати з урахуванням специфіки суспільної практики, соціальних фактів української історії – на кожному з її етапів. Саме цьому присвячений перший розділ даного посібника, який допоможе читачеві отримати уявлення про характерні риси української протосоціології – дані про слов'янський і протоукраїнський етнос, суспільство, громаду, елементи символіки, а також загальну інформацію про суспільний, політичний, звичаєвий лад, у якому творили і який відбивали вітчизняні науковці-гуманітарії “докоптивського” періоду соціологічної науки.

Тема 1. СОЦІАЛЬНІ ФАКТИ І ПРОТОСОЦІОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

- 1. Київська Русь на європейському тлі, загальні особливості слов'янського етногенезу.*
- 2. Основні заняття і суспільні відносини населення, релігійні вірування.*
- 3. Елементи протосоціологічного знання.*

1. У соціологічному плані аналіз появи і розквіту Київської Русі становить значний інтерес, бо саме тут відбувалися надзвичайно цікаві соціальні процеси культурного, духовного характеру, які істотно вплинули на майбутній розвиток українського народу, його культуру, науку, а також на соціально-політичні, культурні процеси у ряді європейських, азійських і “змішаних” країн.

Інформація щодо соціальних фактів і гуманітарних ідей часів Київської Русі відображена загалом у пам'ятках власне киевору-

ської держави, Галицько-Волинського князівства, Великого князівства Литовського, а також у роботах азійських та західно-європейських дослідників. Це, насамперед, хроніки, літописи та тогочасні закони, у яких відбивається суспільний устрій, звички та традиції русичів. Разом з цим для якомога повнішого розуміння граней життя києворуського соціуму, сумлінному дослідникові потрібно звернутися до деяких етнографічних, лінгвістичних, а, почасти, і археологічних, даних і пам'яток.

Київська держава була однією з найсильніших слов'янських держав і найбільших монархій (князівств) європейського Середньовіччя. Проіснувавши з IX до XIII ст. ця первинна вітчизняна державна форма підтримувала сталі, широкі та інтенсивні політичні, економічні і культурні відносини з ближніми і дальніми сусідами. Ясна річ, це вимагало від аристократії і великого прошарку населення обізнаності у іноземних мовах, толерантного відношення до носів чужої культури тощо, наявність чого підтверджується писемними джерелами - описами подорожей зокрема візантійських та перських істориків.

Доба києворуського соціуму безумовно цікава для дослідників також тим, що в цей час відбувалося закладання основ східнослов'янського етногенезу. На відміну від радянської політизованої науки, яка почасти виконувала ідеологічне замовлення, сучасні дані переконливо свідчать, що географічні, кліматичні перешкоди між племенами, які формально входили до складу Київської Русі не дозволяли формувати їм єдину "давньоруську народність", про яку настійно говорили за часів Російської царської імперії та Радянського Союзу.

Разом з цим, певна консолідація, безумовно, відбувалася – цьому сприяло існування державного центру – Києва і, відповідно, доцентрових соціальних сил. Отже, первинний *родовий склад*, в основі якого лежала кровна спорідненість, поступово замінювався іншими відносинами, які базувалися на територіальній спорідненості *племен*. Іншими словами, на окремих територіях Київської Русі, де між родами відбувалися тісні та інтенсивні контакти, формувалися *народності* шляхом консолідації племен.

У різних регіонах Русі, в межах яких племена спілкувалися без кліматично-ландшафтних перепон, поступово формувалися три базові народності, які сьогодні називаються протоукраїнською, протобілоруською та проторосійською (дві перші були і є більш спорідненими культурно, мовно – таку позицію висловлює більшість фахівців-культурологів, лінгвістів).

В межах даного курсу нас, ясна річ, цікавить поява саме протоукраїнської, яку сформували такі слов'янські племена: поляни, сіверяни, древляни, уличі, тиверці, волиняни, білі хорвати, в'ятичі та їх нащадки. Слід відзначити, що *основні етноутворюючі процеси завершилися вже на зламі I та II тисячоліть*.

У сучасних теоріях етногенезу українців існує позиція, що саме плем'я полян з причин значної чисельності і вищого культурного рівня відіграло домінуючу роль у інтеграції східно-слов'янських племен. Полянська земля – Подніпров'я з центром у Києві, була вперше названа Руссю у 852 р., це – генетичне ядро, доцентрова сила історичних витоків прото-, а згодом і власне українського народу, його мови, культури, ментальності, традицій, світосприйняття.

2. На європейському тлі Київська Русь є унікальним соціально-історичним утворенням, яке не знало ні класичного рабства, ні класичного феодалізму з його характерною рисою васальської залежності. Не дозволяють ідентифікувати Русь як типову феодальну державу середньовічної Європи також і такі особливості:

- економічну основу її складали вільні селяни-общинники, приватне феодальне землеволодіння перебувало у зародку;
- у системі влади відчутною залишалася роль місцевої племенної знаті і (у більшості великих міст) демократичних видів місцевого управління – “віче”;
- важливу роль в житті країни продовжували відігравати такі форми родо-племенного ладу, як народне ополчення;
- відчутними у культурі були вияви язичництва.

Основою культури Київської Русі була самобутня тисячолітня традиція центрально- та східнослов'янських племен (антів та ін.), у господарському укладі яких переважало, загалом, землеробство найбільш “просунутої” на той час технології. Також були добре

розвинені скотарство, полювання, бджільництво (бортництво) та рибальство, хоча ці промисли мали підсобне значення.

У Києворуській державі, яка була продуктом тривалого історичного розвитку, існував суспільний поділ праці, була встановлена досить складна соціально-класова структура. Суспільство поділялося на *вільних, напіввільних, невільних людей та ізгоїв*.

Вільних громадян можна стратифікувати так: *еліту* складали “княжі люди”, “княжі мужі”, з їх середовища поповнювалася вища урядова верхівка; *пересічні вільні громадяни* міст утворювали купецтво, ремісництво. До *нижчого прошарку вільних громадян* належали селяни-смерди. Відзначимо, що з поширенням християнства до “вільних” належить також клас духовенства зі своєю ієрархією.

Напіввільними людьми (“закупамі”) були такі, що потрапляли у борги і вимушені були тимчасово здавати себе у найми, продаватися у рабство.

Невільні люди (“холопи”, “челядь”) - полонені, боржники що не дотрималися умов “закупу”, а також одружені на холопах чи на холопках. Закон Київської Русі надавав можливість цій категорії людей стати вільними. Найнижчу категорію невільних складали раби.

Ізгоями звали маргіналізовані верстви людей, які з різних причин вибули з своєї соціальної групи і не приєдналися до іншої (звільнені на волю холопи і раби, збанкрутілі купці, неписьменні діти священників та ін.). Ці люди перебували під патронатом церкви.

Про складність виробничих і суспільних відносин опосередковано свідчить те, що вже у X ст. у Київській Русі існувало до ста різних ремісничих фахів (мечники, щитники, сидельники, ювеліри, виробники одягу та взуття та ін.). При цьому найбільшу пошану серед ремісників мали ковалі, кожум'яки і, почасти, мірошники справа яких (особливо перших) вважалася особливо престижною і такою, що пов'язана з магією.

Іншим значущим для соціологічної науки фактом є стрімке зростання міст на теренах Київської Русі, про що свідчить назва цієї держави у деяких скандинавських мовах - “країна міст”. Велич нашої столиці так вражала сучасників, що Київ називали “су-

перником Константинополя", "столицею королівства, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість мешканців" (Тітмар Магдебурський, 1018 ст.). До того ж за археологічними даними, на X - XII ст. у Києві мешкало понад 40 тисяч жителів, що вдвічі більше, ніж у тогочасному Лондоні (!).

Як вже було зазначено, важливими фактами, які додатково висвітлюють оригінальні і самобутні сторони київського державного устрою та влади є віче, а також можливість за певних умов *виборності* князів військовою дружиною. Іншими словами, українські демократичні традиції закладалися вже тоді, а формальні правителі Русі у своїх владних діях спиралися на громадську опінію і були вимушені постійно враховувати її.

Що стосується відомостей про найдавнішу міфологію та вірування слов'ян-антів, їх попередників, державні форми яких передували Київській, то вони, на жаль, не дійшли до нас повністю, у початковій формі, але з опосередкованих даних випливає їх багаторівневість, складність і глибина пояснення взаємодії людини, природи і Всесвіту. Стосовно релігійних вірувань Київської Русі, то за раннього періоду тут панувало язичництво.

Тут потрібно дещо застерегти читача від упередженого негативного ставлення до усіх різновидів язичництва – у тому числі, язичництва києворуського. Дійсно, багато іноземних або надзвичайно ранніх культів практикували криваві, дикунські обряди жертвоприношення, ініціації - способами, які засуджує зокрема християнська релігія. Разом з цим на вітчизняних теренах до прийняття християнства такі ритуали були виключенням – домінувала досить гуманна і відносно мирна політеїстична релігія з господарсько-утилітарним підтекстом.

Специфіка її полягала загалом у порівняно невеликій (не більше кількох десятків) кількості основних божеств і їх відносно *слабкій антропоморфності*, що беззаперечно свідчить про якісно глибшу *архаїчну древність вітчизняних містичних персонажів* у порівнянні, скажімо, з давньогрецькою, де вони були яскраво антропоморфними. Головними ранньокиєворуськими богами були: Перун (грім, блискавка, бог війни), Велес (багатство, родючість, мистецтво), Дажбог (даритель земних благ, Сонця), Сварог (вогонь, домашнє вогнище), Стрибог (вітер і посуха).

Більш низькі за ієрархією божества виконували, подекуди функції тотемів, “відповідали” за дрібніші прояви природи – так мавки, лісовики – уособлювали сили лісу, русалки, водяники, болотяники – води тощо. Існували божества, які могли приносити як шкоду, біду (Пек та ін.), так і добро (Лад та ін.).

Окремо серед протоукраїнського пантеону богів слід відзначити одного з найдавніших і особливих богів - Рода, з яким отожднювалися предки, їх вплив на життя, він забезпечував цілісність і дух родини, благополуччя народження, весілля, був найкрасивішим богом. Вплив цих тисячолітніх вірувань на українську мову очевидний - так слова “врода”, “вродливий” семантично означають, що людина красою вдалася в *Рода*, “небезпека” означає, що тут не обійшлося без *Пека* (бога шкоди, роздраю), а давнє слово “*вирій*” означає *рай*.

Сили природи обожнювалися, персоніфікувалися і сприймалися як вищі, але не фаталістично невблаганні, їх можна було “задобрити” жертвою, молитвеною формулою, позбутися їх за допомогою магічних обрядів. Заклинання, спеціальні пісні (колядки, щедрівки, гаївки тощо), танці та ігри були звернені до сил природи, в них чітко проявляється календарна повторюваність, пов’язана з господарюванням.

Назагал язичницькі вірування наших пращурів переслідували такі цілі: вмилювати природні сили, здобути їх прихильність і забезпечити тим самим добробут, благополуччя своєму роду (племені). Іншими словами, науковий аналіз ранніх релігійних вірувань протоукраїнців показує зокрема їх буденну поміркованість – ці вірування були органічно вплетені у канву господарського, побутового, суспільного життя, що сприяло розвитку розсудливості, поміркованості, розважливості, компромісності, прагматизму. До цього відзначимо, що язичницькі вірування постійно еволюювали, перебували у динаміці. При переході від родового ладу до племенного частина ритуалів забувалася, “інструкції” до них ще довгий час існували у переказах, але згодом їх мета, зміст забулися і ці перекази, наново раціоналізувавшись, ставали казками.

Християнство на Русі було відоме задовго до жорстких і стрімких релігійних реформ Володимира Великого (християнами бу-

ли князі Аскольд і Дир, княгиня Ольга). У 988-990 роках ця релігія набула статусу державної. Проте, як бачимо пізніше зі специфіки святкування багатьох *православних* християнських свят, *тисячолітні язичницькі обряди у Київській Русі органічно поєдналися з новою релігією, асимілювалися нею (або асимілювали її – існує і така оригінальна позиція)*, що, безумовно, є знаковим для розуміння автохтонного вітчизняного менталітету. Так, Перун “перетворився” на Іллю, Волос – на святого Власа, Дажбог – на святого Юрія тощо.

Говорячи про життя киеворуського соціуму, не можна обійти увагою суспільний статус жінки, який був доволі високим, що нетипово і знаково для тих часів. У майбутній Україні жінці-матері, дружині надавалася вагома роль у родині та суспільстві як берегині роду, господарки, захисника сім’ї у відсутності чоловіка, вихователя, уособлення злагоди. Літературні дані свідчать про повагу до жінки, про її авторитет, усвідомлення сакральності жіночого начала, першооснови життя. Про це свідчать також деякі непрямі дані – так, скажімо, Київ називається *матір’ю* руських городів, а не батьком, хоча ця назва чоловічого роду.

3. Гуманітарне знання у Київській Русі було недостатньо диференційоване - широко відомими серед письменних громадян були праці переважно античних філософів. Суспільні відносини у киеворуські часи ще не досягли такого рівня, коли мислителі (філософи) виділяються як верства - це не дозволяє нам говорити про існування зрілих вітчизняних протосоціологічних поглядів стосовно даного періоду.

Разом з тим, про вітчизняні писемні, у тому числі наукові, літературні джерела (написані не латиною, грецькою чи арабською мовою, а досі загадковими самотніми "руськими письменами") згадується принаймні вже у 860 р., що є рідкісним явищем для країн тогочасної Європи. Це прямо свідчить про наявність освіченості у доволі широких верств вітчизняного населення. На думку деяких дослідників за часів Київської Русі існував навіть своєрідний *культ знання* - надзвичайно високо поцінювалися “книжництво”, освіченість. Ця риса масової свідомості подає киеворуський соціум у доволі вигідному світлі, бо з-за патристських догматів громадська освіченість ще довго буде вважатися

ледь не шкідливою для державності у більшості країн Західної Європи.

Слід зокрема висвітлити цікавий вітчизняний феномен "офіційного" і "побутового" письма і мовлення. Під першим розумілося знання церковнослов'янської (староболгарської) мови, яка була поширена разом з християнством на східні і північні неслов'янські народності при їх колонізації. Іншими словами, більша частина території сучасної Російської Федерації належала етнічно не слов'янським племенам і народностям – у давнину її населяли, скажімо, *угрофінські* племена: чудь, меря, весь, мурома, мордва, перм, ям, печора та ін.

Згодом ця штучно привнесена на схід офіційна і церковна мова змінилася, засвоїлася слов'янізованими народностями і стала називатися *руською* – бо принесли її русичі (для релігійного просвітництва, уніфікації спілкування, керування на підкорених територіях). Більше того, з часом більшість колоній отримали так би мовити, високий статус "руських" городів, що було приємно для початково неслов'янського населення - вважатися "руським" означало підвищення престижу, розширення культурних, торгівельних та інших контактів.

Таким чином, мова, на якій велися релігійні відправлення, листування стала мовою мовлення у києворуських колоніях. Саме на її базі сформувалася сучасна російська, хоча зрозуміло, що *говорити* офіційною мовою києворуських текстів і *бути* етнічним слов'янином з відповідною спадковою ментальністю – речі не одного порядку.

У свою чергу, *українська* мова походить не від церковної староболгарської, а від живої побутової лексики, на якій переважно спілкувалися у Київській Русі - про це переконливо свідчать численні древні графіті (у Софійському соборі і не лише у ньому).

Отже, щодо писемних джерел аналізованого періоду, то в них міститься широка фактажна інформація зокрема про:

- політичний устрій нашої прадержави (життя князів, знаті, етикет, владу, традиції тощо);
- правові відносини, які динамічно змінювалися при переході від родового ладу до феодального. Загалом зазначимо, що правом регламентувалися численні свободи, порівняно нежорстокі

та відносно гуманні покарання (у порівнянні з католицькою Європою);

- наукові знання та освітні традиції давніх русичів – так, державні школи у різних містах існували ще з часів Володимира Великого, з чим пов'язаний поширений переклад підручників та біблійних текстів.

Складність вивчення елементів протосоціологічного знання і, в цілому, гуманітарних поглядів тогочасних вітчизняних науковців полягає, природно, у певному браку писемних джерел. Проте до нас дійшли окремі вагомі праці:

- **Нестора-літописця** - "Повість временних літ, звідки пішла Руська земля", "Житіє Феодосія Печерського". Спираючись на праці невідомих попередників, позиції своїх сучасників, легендарні оповідання, героїчний епос древніх русичів, автор розповів нам про головні засади суспільного життя, ідеологію державної єдності, риси ментальності киеворуського народу. Твори Нестора містять також багатий географічний матеріал щодо різних країн, які дісталися синам Ноя – Симу (Схід), Хаму (Південь) та Іафету (північні та західні землі, українці – іафетичний народ). Крім цього, літописець показав полян найбільш цивілізованим плем'ям, яке на відміну від древлян, радимичів, вятичів, є "завичай до батьків покірними". Також автор яскраво висвітлив вплив народних вірувань на систему світогляду народу Русі, на його символіку, повсякденне життя (зокрема, на прикмети);

- князя **Святослава Ярославовича** - "Ізборники", які присвячені проблемі "яко подобає людині бути";

- князів **Володимира Мономаха** і **Ярослава Осмомисла** - "Повчання" - блискуча публіцистична праця гуманістичного спрямування, адресована тогочасній молоді. Аналізуючи підвалини соціуму, перший з названих авторів вважав, що кожна людина, незалежно від соціального статусу, є "цінною для князя", тому має бути наділена правом. Він також наголошує на проголошенні людини у якості однієї з провідних цінностей суспільства. У цьому творі зокрема говориться, що справжню цінність для Бога і людей має той, хто справою, а не усамітненням і чернецтвом доводить свою чесноту;

- **Данила Заточника** - "Моління" - у якому, зокрема, висвітлюється специфіка політичного життя Київської Русі;

- **Митрополита Іларіона** ("Слово про закон і благодать"), який свідчив, що на Русі є багато людей, які володіють "мудрістю книжною". У названому творі також проводиться ідея про рівність християнських народів, всіх віруючих перед Богом;

- князя **Ярослава Мудрого** - "Стародавня Правда" ("Руська Правда") – збірник світських законів, який показує широкий спектр соціальних відносин. У "Правді" суб'єктами права названо навіть представників найнижчих соціальних прошарків – попри їх явну нерівність. Цікавим є також формальне віднесення до ізгоїв неписьменних представників вищих страт – у тому числі церковних. Відзначимо, що у "Правді" князь, зокрема, підносив авторитет жінки, наказуючи чоловікам "жону свою любити", але "не давати їй влади над собою" – тут ми бачимо, що потенційно статус жінки міг наблизитися до статусу чоловіка, що для тих часів є рідкістю.

Додаткову інформацію щодо протосоціологічного знання несуть церковні устави, за якими можна встановити назви верств населення певного періоду. Цінність також становлять праці істориків різних країн пізнішого періоду, а також науковців-гуманітаріїв (письменника і філософа Климента Смолянича, слов'янського просвітника Кирила та інших). Цікавими даними насичені також твори руських теологів онтологічного, натурфілософського, етичного спрямування, які продовжують традицію античного мислення і створюють підмурівки для філософських, і соціологічних вітчизняних рефлексій наступних поколінь.

У контексті вищенаведеного, природним є факт поширення у Київській Русі бібліотек, перші з яких з'явилися при церквах та монастирях. Найбільша знаходилася у Софійському соборі і нараховувала понад 950 томів.

Знаменним також є факт виокремлення науки у самостійну галузь духовної культури. Головною берегинею античної наукової спадщини була Візантія, з якою Русь, на відміну від більшості західноєвропейських держав, підтримувала тісні культурні зв'язки. Це пояснює доволі незначну залежність наукового знання від теологічного, тоді як на Заході вона була тотальною.

Загальні підсумки за темою:

Важливі соціальні факти, які походять з різних джерел, дозволяють характеризувати представника киеворуського суспільства як людину, що має *конкретний і відносно сталий* соціальний статус, який залежав від древності роду, освіченості (яка була досить поширеною), професійної спрямованості, чеснот та інших чинників. Тогочасний русич, як ми можемо припустити, мав всі підстави пишатися тим, що він належить до Київської Русі, яка на міжнародному тлі мала чималий авторитет. На внутрішньосуспільне життя діяли розвинені і потужні соціальні регулятори - мораль, релігія та право, яке стрімко розвивалося. При цьому *саме православне християнство перетворювалося на потужну консолідуючу, народотворчу силу*.

Відзначимо також, що на формування ментальності протоукраїнців, зокрема, впливали геокліматичні чинники, які не відзначалися надзвичайно руйнівними катаклізмами, сприяли сільському господарству, розведенню худоби тощо. Сучасні українці відзначають, що ці фактори (сукупно з іншими), виплекали у вітчизняному менталітеті потяг до свободи, праці, власності і не дозволили утвердитися у свідомості концепціям фатуму, року, невблаганної долі.

Безумовно важливим для соціологічного аналізу русичів та їх нащадків є врахування специфічного "накладення" християнської віри на тисячолітні язичницькі традиції – воно, зокрема, обумовлює тонке і девчому містичне, пан- або політеїстичне світосприйняття, яке разом з розмаїтою культовою символікою (зокрема, солярною) відбилося у масовому підсвідомому нащадків. Географічні, політичні умови, багата земля обумовлювали толерантність, потяг до свободи та її захисту, які міцно закріпилися у індивідуальній, а також у народній світоглядній традиції "протоукраїнців" і збереглися у ментальності автохтонів до сьогодні.

Легко простежується також спадкоємність між віруваннями, звичаями, традиціями слов'ян Київської Русі та сучасних українців – у народних повір'ях, домашніх побутових артефактах, орнаментах, художніх стилях, традиційно використовуваних матеріалах, різновидах хоббі тощо.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає значення вивчення витоків соціальних процесів та явищ?
2. Коли і як починає формуватися український етнос?
3. Яким чином тривало перетворення східнослов'янських племен у народності, у чому полягали відмінності перетворення – для кожного з майбутніх народів?
4. Назвіть спільні риси культури і традицій давніх русичів і сучасних українців
5. Назвіть основні елементи соціальної структури Київської Русі.
6. У чому полягає специфіка світогляду русичів після впровадження християнства?

Література за темою:

- ✎ М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 34 – 73.
- ✎ Історія соціологічної думки в Україні: Навчальний посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 21 - 34.
- ✎ Українська та зарубіжна культура. - Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - С. 239 -263.
- ✎ Примуш М.В. Загальна соціологія. - К.: Професіонал, 2004. - С. 56 - 66.
- ✎ Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. - К.: Каравела, 2005. - С. 20 -28.
- ✎ Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. - С. 38 - 57.
- ✎ Ручка А., Танчер В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995. - 347 с.
- ✎ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. вид. – К.: АТ Обереги, 1994.
- ✎ Плачинда С.П. Київські фрески: Повісті, оповідання. – К.: Молодь, 1982. – 312 с.

Тема 2. СОЦІЕТАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА І ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

1. *Причини виникнення козацтва, аспекти цього феномену.*
2. *Соціальна специфіка козацтва.*
3. *Козацтво як захисник православ'я.*
4. *Братства як специфічний соціальний інститут.*
5. *Значення Києво-Могилянської академії для розвитку вітчизняної протосоціології.*

1. У межах нашої дисципліни немає можливості і необхідності докладно викладати етапи занепаду, розпаду Київської Русі, розвитку похідних від неї державних утворень (зокрема Галицько-Волинського, Литовського королівства). Зазначимо лише, що ці кризові для української державності явища призвели до стази-су (затримки розвитку) у вітчизняній науці, яка загалом почала перейматися теологічною або теологізованою античною філософською тематикою.

Разом з тим, необхідно пам'ятати, що вітчизняне культурне піднесення, яке нарешті відбулося у XVI –XVIII ст. було значною мірою тісно пов'язане з явищем козацтва. Як підкреслювали Михайло Грушевський і Дмитро Яворницький, причинами виникнення і розвитку феномену українського козацтва були:

- ухоронництво на промисел, яке пізніше стимулювалося поневоленням українських селян з боку Речі Посполитої;
- тиск католицизму;
- необхідність збереження автентичності народу в оточенні сильних і агресивних суперників (Оттоманська Порта і васальне Кримське Ханство, Річ Посполита, пізніше – Московське царство);
- захоплення українських земель польськими феодалами.

Таким чином, загалом формування козацтва як суспільної групи, а згодом і як державницької форми відбулося з причин соціально-економічного, політичного, релігійного характеру. Розглянемо їх детальніше.

Український люд перебував у катастрофічному стані – особливо після подій, які сталися у XV - XVI ст. (1453 р. - захоплення

Константинополя турками, 1569р. - утворення Речі Посполитої, Люблінської, Брестської уній). Під гнітом феодалів народ перетворився на продовольчого постачальника Європи, який нещадно експлуатувався. Крім цього, населення зазнавало грабіжницьких набігів з боку тогочасної Туреччини і Кримського ханства.

Розглядаючи феномен українського козацтва як соціетальне явище (тобто, безпосередньо пов'язане з життям соціуму), можна бачити, наскільки багатограним і багатофункціональним воно є – розглядати його необхідно принаймні у таких аспектах:

- як суттєвий і впливовий елемент тогочасної соціальної структури (верству населення);
- як своєрідну форму соціальної організації людей, об'єднаних спільними цілями, нормами і правилами. Ця соціальна організація швидко згенерувала авторитетну еліту – політичного, військового іншого порядку;
- як різновид релігійної організації, оскільки козацтво консолідувалося головним чином на основі православної віри (хоча не лише на цих засадах), захищало її ідеологічно і за допомогою зброї;
- як соціальний інститут, що об'єднав численні форми державного регулювання і організації суспільних відносин, установ країни (тобто, як форму влади, державний устрій);
- як військову організацію – самобутній народний і надзвичайно масовий лицарський орден з установами військового вишколу, ритуалами посвячення (у тому числі сакрального характеру), допоміжною інфраструктурою;
- як складову тогочасного українського суспільства не лише у структурному, але й у територіально-регіональному, економічному, правовому, релігійному, моральному плані.

Зрозуміло, що в результаті іноземного гніту, навалою на українські землі чужинців етнічного, політичного, конфесійного та культурно-побутового кшталту всі вітчизняні культурні, державницько-організаційні, релігійні процеси були пов'язані з прагненням, по-перше, самоідентифікуватися як нація, по-друге, відродити власну незалежність і державність.

2. Перші згадки про козацтво як вже існуюче і вагоме явище датуються кінцем XV ст. Саме ж слово "козак", імовірно, походить від тюркського "кайсак" (страж" або "конвоїр") .

Формуючись як соціальна, а згодом, - як потужна державо-творча сила, козацтво починалося з консолідації значної кількості верств населення (головним чином, селян). Спочатку "у козаки" йшли уходники, а також незадоволений панськими порядками люд, формуючи постійні захищені поселення у пониззі Дніпра (Січі).

Таким чином, формуючись з спонуканих обставинами до самозахисту і військовоспроможних чоловіків різних верств суспільства, козацтво, по суті, складалося з *глибоких індивідуалістів*, які були об'єднані спочатку лише православним християнським обрядом та небажанням підкорятися будь-якій іноземній владі. Консолідувати цю ланку українського суспільства могли лише особистості, які, крім патріотизму, мали надзвичайну харизму та (іноді) древнє знатне походження.

Ці козацькі вожді (гетьмани), що *обиралися* привселюдно і публічно, повинні були постійно доводити справою справедливість своєї виборної посади - і так було з будь-якими посадовими особами - суддями, полковниками, осавулами, кошовими отаманами, обозними (старшиною) впродовж всього існування козацької держави. Серед гетьманів слід назвати імена принаймні кількох видатних діячів, з якими пов'язане становлення і процвітання козацтва як явища і державного ладу: Дмитро Вишневецький (Байда), Самійло Кішка, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Павло Полуботок.

Вимоги часу обумовили активні дипломатичні відносини і, часто, боротьбу нового українського державного утворення (Війська Запорозького) з такими основними опонентами - Річчю Посполитою, Московським царством, Оттоманською Портою та Кримським ханством. Це, у свою чергу, обумовлювало необхідність для козацької еліти та всякого, хто бажав до неї належати, успішного навчання у освітніх закладах кількох рівнів, знання принаймні кількох іноземних мов, постійного контакту з європейськими елітами.

У козацькому війську була сувора, чітка та багаторівнева військова організація. З часом авторитет лицарства і майстерності козаків досяг таких висот, що султани, царі та європейські королі мали за честь запрошувати навіть невелику їх кількість для тимчасових військових акцій.

Патріотизм і принциповість у боротьбі за незалежність сукупно з вмілою дипломатичною грою та сприятливою політичною ситуацією призвели до того, що козаки були нагороджені рядом лицарських титулів, прав та привілеїв - звільнені від різних податків, отримали землю, військово-адміністративну незалежність, судовий імунітет. Іншими словами, у XVI ст. козацтво існувало вже як громадський і державний устрій, який найповніше відповідав національному характерові українців і потребам часу. Найвища влада у Війську Запорозькому належала козацькій раді (кошу), вона вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя, обирала старшину і щорічно – кошового отамана.

Зростання чисельності козацтва особливо помітно відбувалося наприкінці XVI - у першій половині XVII сторіччя. За польськими документальними даними загальна кількість таких "непослухних" складала до 80% населення. Спроби придушення заколотів призвели до протилежного наслідку – потужних і повсюдних козацьких повстань, внаслідок чого на землях Гетьманщини і вольностей Війська Запорозького була сформована українська козацька держава. Про її географічну масштабність свідчить перелік земель, на які розповсюджувалася гетьманська влада, а також її історично обґрунтовані претензії, які озвучували і пізніше різні політичні сили в Україні. (Кубань, Холмщина, Підляшшя, Закерзоння, Східна Слобожанщина, Берестейщина та інші).

Предметом соціологічної науки є, насамперед, людина як представник певної соціальної групи, її прагнення, суспільна організація, а також групові запити і потреби.

Соціалізація людини на наших теренах за козаччини протікала в атмосфері народних традицій, що мали тяглість від часів язичництва і Київської Русі-України.

У цьому контексті цікавою є система принципів виховання молоді за козацької доби - так звана *козацька педагогіка*. Вона формувала у підростаючих поколінь синівську любов до рідної

землі, готовність її захищати та глибоку духовність. Головна мета полягала у вихованні патріотичної, вільної, фізично сильної особистості козака-лицаря, мужнього громадянина, налаштованого на захист батьківської віри.

Відзначимо, що вплив на особистість здійснювався у багатогранному народному житті не лише у межах сім'ї, роду, але й на інших інституалізованих рівнях суспільного життя, зокрема у навчально-виховних закладах різного типу. Формування найкращих особистісних якостей відбувалося під впливом численних суспільних факторів козацького життя - економічних, культурних, моральних, правових, завдяки чому освіченість та вихованість стали невід'ємними складовими характеру козака. Зазначимо, що після дошкільного виховання у родовому середовищі, шкільного - при церкві, парафії, паланці, вищої освіти - у колегіумах, академіях, зарубіжних університетах відправка "на Січ" була чи не останнім щаблем освіти і виховання, в межах якої чоловік навчався нюансам бойових мистецтв, а за наявності хисту - отримував і сакральні знання (від так званих *козаків-характёрників*).

Крім зазначеного, цікавим соціальним феноменом тих часів є міфологізація образу козака, який стає головним героєм десятків тисяч пісень, казок, прислів'їв, жартів, народних дум, які почасти мали філософсько-екзистенційний, есхатологічний підтекст.

Походження людини може бути прослідковане за її прізвищем. Формування прізвищ за принципами: топонімії, фаху, національності, з елементами гумору, заперечення, і використання прийомів словосполучки. У козацькому середовищі поява нових прізвищ пояснювалася власне початком у прибулого нового - військового (козацького) житті, а також небажанням називатися справжнім ім'ям - з магічних мотивів або внаслідок того, що людина розшукувалася окупаційними іноземними властями. Носії прізвищ того часу (з суфіксами -енко, -ович, -евич, -инич, -ський, -цький, -ко), а можливо, і ментальності, складають велику частину сучасного суспільства.

Отже, підсумуємо факти, які становлять цінність для історії української соціології.

- по-перше, Гетьманщина і Запорізька Січ справедливо можуть вважатися наступними після Київської Русі та Галицько-Волинського Королівства національними українськими державними утвореннями;

- суспільний стан з часів Київської Русі еволюціонував, не втративши при цьому головних ознак - первинною чарункою суспільного (і не лише) життя залишається рід, проте розвинута особистість за козаччини активно прагнула реалізувати себе у різноманітних суспільних відносинах;

- у ментальності козаків-автохтонів повною мірою збереглися національна гідність, жага до самостійного і незалежного державотворення на власній землі, потяг до освіти, приватної власності, до праці;

- певна (імовірно, велика) частина населення сучасної України може вважатися нащадками прямих носіїв козацької ментальності.

3. Козаки в цілому і старшина зокрема активно проявляли себе як поборники традиційної віри - православ'я, особливо у боротьбі з наслідками Брестської унії (штучної злуки) 1596 р. Для демонстрації цього викладемо деякі факти, відомі читачеві з курсів попередніх дисциплін.

З кінця XIII ст. київська православна церква фактично була автокефальною під верховенством константинопольського патріарха. Під час монголо-татарської навали резиденція київського митрополита була перенесена до Москви, що не заважало називатися йому "Київський і всієї Русі". З часом до Москви все більш активно стали вивозитися церковні цінності, а скарбниця все менше витрачалася на обладнання українських храмів - вони біднішали, а у 1589 р. була утверджена Московська патріархія. Не будемо забувати, що у 1503 р. була утворена окрема від московської ланка православної церкви - з галицьким патріархатом. Таким чином на кінець XVI ст. існувало дві православні церкви – патріархати "московський і всієї Русі", та "київський і всієї Русі".

Католицька церква розвивалася поруч з православною і, до певного часу, без істотної конкуренції. Проте заможна паства все активніше відвідувала багаті костьоли, а серед православних парафіян (Київського, Галицького "і всієї Русі" патріархату) става-

ло все менше багатих аристократів, міщан. У 1570-х рр. у Польщі закріплюється орден єзуїтів і проти православної церкви почалися офіційні гоніння.

Сукупно всі негативні явища призвели до того, що у жовтні 1620 р. у Бресті кількома верховними персонами з боку православ'я була підписана унія, яка поєднувала католицьку церкву з православною.

Такий стан породив гострі конфлікти на релігійному та національному ґрунті. Чітке суб'єктивне розмежування людей на "своїх" і "чужих" за віросповіданням відповідало загалом ворожому чи дружньому ставленню до носія конкретної віри. Козаки, до багатотисячних лав яких входили українці різного стану (панство, міщани, селяни) були православними, а тогочасними їх ворогами були католики та мусульмани - саме тому українці стояли насторожі православного обряду.

Посилення православ'я сталося завдяки винахідливості і тонкій дипломатичній грі козацької старшини, зокрема Петра Конашевича-Сагайдачного. Він потай висвятив нових владик і під захистом козацького полку у Києві православна патріархія була поновлена. Польський уряд мусив це стерпіти, що пояснювалося силою України тих часів.

4. У тогочасну жорстку релігійну полеміку були втягнуті не лише інтелектуальні, але й широкі громадські сили. Релігійний конфлікт став приводом, фокусом, точкою, у якій зосередилася маса соціальних, економічних, ідеологічних, етнічних суперечностей. Таким чином, доба зародження і розвитку козащини збігається з періодом реформаційного руху в Україні, розвитком національної свідомості. Можливо це не простий збіг, а лише різні прояви духовного пробудження народу.

Загрозу зникненню самобутньої віри, мови, культури розуміли найбільш далекоглядні й освічені представники української еліти та духовенства, які розпочали боротьбу за відродження популярності православ'я, розглядаючи його як реальний духовний інтегруючий чинник, здатний зберегти цілісність українського народу. Серед представників цієї еліти слід назвати, перш за все, державного діяча, вельможного князя, який претендував на королівські трони країн Європи, мецената Костянтина Острозького

(1526 – 1608 pp.). Серед безлічі його важливих справ слід назвати, принаймні, такі:

- відкриття у Острозі вищого навчального закладу – академії. Тут вивчався класичний тривіум і квадрівіум, видавалася велика кількість православної літератури, сюди були запрошені кращі інтелектуальні сили;
- курування перекладу Біблії на зрозумілу народів мову і видання “Острозької” Біблії у 1581 р.

Діяльність цієї людини важко переоцінити, бо в часи глибокої кризи православної ідеології він зорганізував і очолив протистояння амальгамаційним та дифузним процесам, що вели до згасання української культури.

Наприкінці XVI ст. на зміну окремим подвижникам, подібних князю Острозькому, приходять *релігійні братства* - масові об'єднання, згуртовані організаційно і ідейно. У історії України вони відігравали унікальну роль, бо консолідували український народ, формували його ідеологію, виконували потужну просвітницьку діяльність серед усіх верств населення.

З позиції соціології братства і глибоко законспіровані таємні елітарні об'єднання також є цікавим і вартим пильної уваги феноменом. Він показує, як за відсутності офіційних організацій, установ поневолений народ стихійно створює неформальні об'єднання (у сучасному розумінні – інститути громадянського суспільства), які, зміцнівши, диференціюються за видами діяльності – організаційною, виховною, регіонально-адміністративною тощо.

Щодо безпосередніх причин появи цих об'єднань існують великі розбіжності, проте передумовою цих організаційно-ідеологічних братств, товариств, лож була, безумовно, необхідність зберігати, захищати свою віру, звичаї, культуру, традиції, спроможність самоврядування. Саме тому ці організації виникали спершу в регіонах найбільшого духовного і політичного тиску. Найдавнішими з релігійних братств (XVI-XVII ст.) є: у Львові - Успенське, в Луцьку - Хрестовоздвиженське, були вони також і у Кам'янці Подільському, Рогатині, Києві, багатьох інших містах. За кілька десятиліть активної діяльності братства високо

підняли культурний рівень громадян, освіту, книгодрук, виховали високоосвічених діячів культури, науки, православної церкви.

У свою чергу це породило новий інтелектуальний феномен XVI – XVII ст. - *полемічну літературу*, адресовану управлінській верхівці, меценатам, братствам, простим громадянам країни, у якій назрівав соціальний вибух (козацтво). Різні точки зору на церковні, соціальні протиріччя представляли: Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Христофор Філарет, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Юрій Рогатинець, Петро Скарга та інші мислителі, вчені, релігійні діячі. Полемічна література, як різновид просвітницької активності, досить сильно впливала на розвиток української народної самосвідомості. Зокрема цей розвиток стимулював аналіз полемістами дихотомічних пар “*нашої*” – “*чужої*” - щодо церкви й віри, через що формувалася у масах раціональна аргументація відмінностей між “*нами*” та “*ними*”. Згодом вже скристалізоване усвідомлення національної аутоідентичності позначається на тематиці наступних прото- і власне соціологічних працях, обумовлюючи специфіку пізнішої української соціологічної науки.

Відзначимо також, що з ретроспективної соціологічної точки зору полемічна література дає дослідникові багатий соціологічний фактаж. Так, у працях Івана Вишенського відтворені численні елементи вітчизняної соціальної структури – гетьмани, воєводи, старости, судді, міщани, митники, корчмарі, ремісники, представники духовенства тощо. Важливо і те, що ті з полемістів, які були настроєні патріотично, постійно підкреслювали проблему втрати для народу значної кількості українських іменитих княжих родів (“Тренос” Мелетія Смотрицького), які або були знищені, або добровільно піддалися культурній, релігійній асиміляції – останній феномен, нажаль, чітко виявляє історичну спадковість і часто-густо зустрічається нині.

Так чи інакше, наведені процеси можуть розглядатися як одна з характерних особливостей суспільного життя тих часів. Помітна кількість українського дворянства перестала бути активним історичним суб’єктом – як було сказано вище, незабаром це місце заступила нова козацька еліта з своєю старшиною, ієрархією влади.

5. Іншими потужними інститутами, які стимулювали консолідацію української народності у націю були вищі навчальні заклади, серед яких особливо виділяється тогочасний Києво-Могилянський колегіум (з початку XVIII ст. – академія). Її засновником був православний митрополит Петро Симеонович Могила, який у 1631 році створив при Печерському монастиреві (Лаврі) колегію, незабаром об'єднавши її з школою Богоявленського братства.

Появу цього вищого навчального закладу і просвітницьку діяльність самого **Петра Могили** важко переоцінити. Вона була спрямована на освіту православних церковнослужителів, підйом престижності вітчизняної православної ідеології – потужного чинника ідентифікації українського народу. Митрополит також брав участь у згаданій вище полеміці, відстоюючи рівноправ'я католицизму і православ'я. Він широко впроваджував книгодрукарство, просвіту широкого люду, чим безумовно, прискорив національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом козацтва і, зокрема, Богдана Хмельницького. Слід відзначити, що Києво-Могилянський колегіум невдовзі став потужним національним і європейським інтелектуальним центром, у якому народжувалися і розвивалися наукові таланти Й.Кононовича-Горбацького, І.Гізеля, Л.Барановича, Ф.Прокоповича, Г. Конинського. Охарактеризуймо їх гуманітарні і, зокрема, протосоціологічні погляди дещо докладніше.

Йосип Кононович-Горбацький (рік народження невідомий - помер близько 1653 року) загалом опікувався філософською проблематикою, питаннями логіки і риторики. Він провів глибокий аналіз *технології ораторського мистецтва* як одного з найважливіших засобів впливу на аудиторію. У час становлення національно-консолідуючих сил його практичні поради мали неабияку практичну цінність.

Інокентій Гізел (1600 – 1683 роки) – видатний філософ, богослов, народознавець, історик, людина енциклопедичних знань. Лазар Баранович називав його українським Аристотелем.

У своїх творах Гізел намагався, зокрема, визначити *родовід слов'янських народів*. Видатною його працею, яка може розглядатися як протосоціологічна є „Синопис” (від грецького

„огляд”), де він зокрема описував життя тогочасного суспільства. В іншій своїй праці „Про народ Роксоланський і його наріччя” цей філософ та історіограф характеризував українців як носіїв високої і оригінальної культури, які рано винайшли писемність і прийняли християнство.

Будучи архімандритом Києво-Печерської Лаври І.Гізель боровся за незалежність української православної церкви, яку активно поглинала московська.

Лазар Баранович (1620 – 1693 роки) – вчений, поет, церковний і політичний діяч, був прихильником політики *автономії України*, твердив, що владарювання Москви призводить до “руїни”. Мислитель також активно пропагував злагоду серед різних верств населення України, її єдність, обстоював незалежність українського духовництва від Московського патріархату.

Феофан (Теофан) Прокопович (1681 – 1736 роки) - видатний український філософ і богослов, ректор Києво-Могилянської академії. У своїх наукових творах він, зокрема, досліджував сутність людини, етику, фізику, чим об’єктивно заклав передумови для подальшого розвитку гуманітарного знання і, згодом - появи соціології.

Ф.Прокопович був прихильником гетьмана І.Мазепи, якому присвячував свої твори. Разом з тим, з 1716 р. він був радником Петра І, обстоював і розвивав на московському ґрунті ідею „просвітницького абсолютизму”.

Яків Павлович Козельський (1729 – 1794) – випускник Київської академії у 1750 р., працював у Петербурзі, а з 1770 по 1786 рр. – в Україні як член Малоросійської колегії у м. Глухів. Суспільство розглядав як продукт природного права й суспільного договору, внаслідок якого виникає держава. Людина, за Я.П. Козельським, спочатку є природною істотою з її потребами в їжі, відпочинку, самозахисті тощо. Однак при переході від „природного” до культурного стану, людина втрачає частину природної свободи і приймає “суспільну волю” та закони громадянського суспільства – при цьому природний потяг до безпеки і недоторканості приватного життя нові (соціальні) норми повинні враховувати, а держава мусить надавати людині механізми їх задоволення.

Проблемою, на думку Я.Козельського, є те, що законодавці не завжди справедливо і часто досить довільно встановлюють норми, які порушують позиції природного права, а отже, розхиляють підмурівок справжніх людських відносин, зводять нанівець моральну єдність суспільства. Тому для відновлення справедливості потрібна нова моральна філософія, яка покаже людям шлях до щастя.

Шляхи вдосконалення суспільства Я. Козельський вбачав у поліпшенні законів, накопиченні знань та у принципі “здорового егоїзму”, завдяки якому кожна людина чимось поступиться для суспільної користі. Якщо ж несправедливість існуватиме, то людина може скористатися правом “захищатися силою от наносимого вреда”.

Загалом, як бачимо, в Україні часів козаччини розгляд соціальних питань в рамках філософії відбувається подібно до загальноєвропейських тогочасних напрямків. Однак, разом з продовженням і творчим розвитком ідей Відродження та Просвітництва, формування української протосоціології відзначалося яскравими специфічними рисами, обумовленими конкретним соціальним та історичним контекстом (кризовими явищами, змальованими вище і механізмами їх подолання).

Києво-Могилянська академія поступово стає одним із значних інтернаціональних наукових центрів Європи. Крім цього, величезну важливість має діяльність її вихідців у збереженні і популяризації народних звичаїв, обрядів, традицій, у плеканні, збереженні і розвитку національних духовних цінностей, у зміцненні братств, розвитку світської писемності (прози, віршування) тощо.

Загальні підсумки за темою:

У складній історичній ситуації, що склалася на межі XIV-XV сторіч, роль державного і часто духовного лідера взяло на себе козацтво - самобутній суспільний стан, який активно діяв аж до 1775 року (знищення Січі Москвою).

Соціальні факти доби козацтва наочно показують спадковість головних рис української культури з часів Київської Русі - потяг до свободи, толерантність до інших культур (але не до конкрет-

них їх носіїв – тим паче, під час релігійного конфлікту), “культ” освіти, потяг до “м’якої християнської” - православної віри тощо.

У соціетальному плані козаччина залишила глибокий слід у народній пам’яті, істотно вплинула на менталітет нації при формуванні народних уявлень про добро, правду, справедливість, честь та способи їх досягнення, відстоювання. Вона також відбилася у системі ідеалів, цінностей, державно-політичних, національних, конфесійних, індивідуально-особистісних уявленнях. У менталітеті українця “козак” – унікальний архетипізований суто позитивний персонаж, який, імовірно, і сьогодні підсвідомо впливає на нашу світоглядну, ціннісну орієнтацію. Іншими словами, це одне з уособлень норми, зразка, бездоганного образу, вершини у ієрархії цінностей.

Водночас у період кризи, коли українська народність поставала перед ризиком культурної та релігійної асиміляції або амальгамації, потужну народотворчу роль відіграла вітчизняна православна церква, яку ревнотно захищало козацтво. Відстоюючи на тлі боротьби з католицизмом своє право на існування, рівність і повноцінність, Київське православ’я консолідувало навколо себе народні маси. Згодом це, а також поширення ідей Ренесансу та Просвітництва, призвело до появи мережі братств (інститутів громадянського суспільства), які потужно протидіяли культурній експансії, виконували просвітницьку, організаційну та інші функції.

Саме поєднання інтелектуальних сил православної церкви і феномену братств призвело до появи Києво-Могилянської колегії – високої школи українських патріотичних інтелектуалів, багато з яких науково, релігійно чи філософськи обґрунтовували самобутність українського народу, його церкви, права на владарювання на своїй землі.

Діяльність Острозької і Києво-Могилянської академій, а також поколінь вихідців братських шкіл згодом відбилися на розвитку народознавства, історії, лінгвістики, що обумовило чітку специфіку тематики української прото-, а також класичної соціології.

Загалом розглянута доба охоплює фундаментальні процеси релігійного, політичного, соціального й культурного характеру,

які інтегрально можна розглядати як перше потужне культурно-духовне пробудження народу після занепаду Київської держави.

У межах цієї теми також необхідно зазначити важливість врахування для соціолога знань про формальну приналежність вітчизняних територій декільком державам (після доби козаччини від чотирьох до двох - у різний час). Саме тривала відмінність історичного досвіду українців імовірно посилила закладений ще у києворуські часи певний *регіоналізм* мислення – явище, яке продовжує відігравати, хоч і не надто потужну, але негативну роль і у сучасному громадському, політичному, культурному житті України.

Питання для самоперевірки:

1. *Які чинники спричинили формування козацького руху у 14 ст.?*
2. *Окресліть політичний устрій Війська Запорізького, чому воно вважається республікою?*
3. *Назвіть основні принципи виховання української молоді за часів козацької доби*
4. *Яким чином українське козацтво захищало православ'я і чому?*
5. *Розкрийте народотворчу роль релігійних братств.*
6. *Яким способом Києво-Могилянська академія впливала на консолідацію українського народу?*
7. *Охарактеризуйте феномен релігійних братств.*
8. *Яким чином братства та інші організації відігравали функції консолідації народу? Перерахуйте напрямки їх діяльності.*
9. *Які потужні чинники загалом протидіяли культурній і церковній експансії, амальгамації у розглянутий період?*

Література за темою:

📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 75 – 133.

📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навчальний посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 21 - 34.

📖 Українська та зарубіжна культура.- Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - С. 239 -263.

- 📖 Примуш М.В. Загальна соціологія. - К.: Професіонал, 2004. - С. 56 - 66.
- 📖 Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. - К.: Каравела, 2005. - С. 20 -28.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. - С. 38 - 57.
- 📖 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків (у 3-х томах). – Львів: Світ, 1990.
- 📖 Енциклопедія українознавства (репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.). – Львів: НТШ, 2000.
- 📖 Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
- 📖 Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

Тема 3. СПЕЦИФІКА ПРОТОСОЦІОЛОГІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

1. *Самобуття соціальна філософія Григорія Сковороди – основні риси*
2. *Протосоціологічні погляди Григорія Сковороди*

1. Найвідомішим і найоригінальнішим за стилем життя з українських філософів-просвітників є Григорій Савович Сковорода (1722 – 1794 роки).

Блискучий випускник Києво-Могилянської академії, поліглот, викладач філософії, поезики, риторики він є автором 18 оригінальних праць, у яких, зокрема, викладені концепції “сродної” (спорідненої) праці, оригінальної тривимірної і двошарової будови Всесвіту.

На тлі загальної рефлексії власне соціософська і протосоціологічна проблематика у Г.С.Сковороди виявлялася у постановці і спробах осмислення таких питань:

- структури суспільства, ролі у ньому різних верств населення;
- причин соціальної нерівності;
- можливості досягнення кожною людиною щастя;
- ідеалу людської поведінки, мислення і діяльності;

- причин та передумов широкого спектру асоціальної девіантної поведінки;

- типових станів і ознак людської маси (натовпу).

Названі проблеми висвітлювалися Сковородою у поєднанні з його цілісною теорією побудови Буття, а також у контексті критики багатьох елементів тогочасного суспільного ладу.

Філософія Григорія Сковороди не є суворо традиційною, категоріально визначеною системою. Класичні філософські й богословські погляди, поняття та принципи були йому добре відомими (Сковорода, зокрема, запрошувався на чільні посади у церковній ієрархії), але визнавати за константу він їх не бажав.

Своє вчення філософ розробляв на основі власного (по суті типово автохтонного) світосприймання. Кожній праці мислителя притаманне складне переплетіння художніх, міфічних, релігійних символів, філософських, природничо-наукових, політичних, етичних, релігійних понять, які трансформувалися через авторський світогляд, виражалися у поєднанні чуттєво-емоційного та раціонального. Це виділяє його поетичні, діалогові філософські праці з-поміж інших, а він сам виступає як філософ-митець, який передає свій світогляд, досвід осягнення й збагнення мети людського життя, а, можливо і смерті.

2. Щодо нерівності між людьми, то у творах Сковороди простежується неоантична лінія - люди різні за Божою волею, наділені різним соціальним статусом. Разом з цим філософ стверджує, що "Бог наповнює навіть різні посудини до країв", "Бог подібний до благого фонтану, що наповнює посудини різної ємності. Над фонтаном є напис: **НЕРІВНА ВСІМ РІВНІСТЬ...** Менший посуд менше має, але у тому є рівний більшому, що однаково є повний". Цю цитату, застосовуючи сучасну соціологічну термінологію, імовірно, можна інтерпретувати таким чином: 1. Поділ людей на різноманітні групи, суспільна стратифікація є об'єктивним і природнім явищем. 2. Кожна людина може стати самодостатньою і щасливою – навіть маючи різний статок, суспільне положення. 3. Кожна є цінністю для Бога і має бути такою і для соціуму. 4. Особистість вільна в самореалізації згідно з її природними (Божественними) задатками і може досягти свого максимуму, якщо його прагнутиме.

Характеристики ідеалу людського мислення і діяльності, які сукупно призводять до щастя, містяться у оригінальній концепції "сродної праці", яка відома читачеві з курсу філософії.

Г.Сковорода зі смутком засвідчував, що далеко не всі люди бажають стати на шлях самодослідження, самовдосконалення, пошуку вічного начала в собі, через що не мають щастя. Вони замінюють цей шлях на потяг до "почестей, золота, сарданапалових банкетів, нижчих насолод, народної прихильності, слави, ласок вельмож". Філософ називав цих людей сукупно "юрба", а читач тут може бачити, в тому числі, своєрідний аналіз явища девіантної поведінки. Причинами такого відхилення від належного життя мислитель вбачав потяг до "видимої" натури, відсутність мудрості - джерело "...скарг, печалей, ворожнечі, позовів, грабунків, крадіжок, хитрощів...".

Аналізуючи причини девіантної поведінки, український філософ наголошував, що задля досягнення „ідеалу” (щастя, комфортного відчуття і „сродної” праці) люди часто користуються засобами, які в принципі не можуть до нього привести. Така позиція цілком співзвучна дюркгеймівському тлумаченню суспільної аномії та мертонівському поясненню девіантності, але значно випереджує їх у часі.

У аналізі юрби, невпорядкованої, безцільної людської маси Сковорода, як протосоціолог, характеризує її цілком ємно, навіть з сучасної точки зору - як деморалізуючу (і, як правило, деморалізовану), отваринену силу, наповнену примітивними інтересами. Дослідниками біографії Г.С.Сковорода це ставлення до натовпу називається однією з причин, що спонукали його до мандрівного способу життя і творчості.

Загалом, характеризуючи скворородинські філософські та протосоціологічні позиції, в них можна виділити такі домінантні лінії української ментальності, які згодом яскраво простежуються у творчості багатьох вітчизняних митців, філософів, соціологів:

- антеїзм і пантеїзм - спорідненість людини з всім світом, потяг до Матері-Землі, Природи, всі прояви якої сукупно на підсвідомому рівні ототожнюються з Богом;
- екзистенціальність - орієнтованість на відчуття неповторності, унікальності людського існування, пошук його смислу;

- кордоцентризм - вбачання у серці певної квінтесенції, "духовного центру" душі, звертаючись до якого людина може спілкуватися з Богом;

- есхатологічність - позиція про необхідність не марно, а чесно і діяльно прожити життя, щоб статечно і достойно його закінчити.

Разом з цим, філософія цього мислителя не позбавлена і певної утопічності. Ідеалом суспільства для нього є, так званий, "горній Ієрусалим" – уявна держава, багато у чому подібна до Утопії чи Міста Сонця Т.Мора і Т.Кампанелли. Також, з соціологічної точки зору, не є плідним сквородинський аналіз людини як атомарної істоти, що існує ніби поза системою суспільних зв'язків.

Проте комплекс домінантних, сутнісних рис "українського обличчя" гуманітарної науки і, зокрема, протосоціології, вперше набуває класичної форми вияву саме у працях Григорія Савовича. Іншими словами, після Сковороди українська філософія вступає у свою класичну добу.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає концепція Г.С.Сковороди тривимірності світобудови?
2. У чому, за Г.С.Сковородою, полягає сенс людського життя, шлях до щастя?
3. Як Сковорода пояснював феномен суспільного розширення?
4. Як Г.С.Сковорода характеризував "юрбу"?
5. Розкрийте загальний зміст концепцій "сродної" праці і "нерівної рівності" ?
6. У чому проявляється українська специфічність філософії Г.Сковороди?
7. З якими релігійно-філософськими системами Сходу сквородинська філософія має багато спільного?

Література за темою:

- 📖 Г. Сковорода: Загадковість присутності. - Львів: НТШ. - 138 с.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 133 - 147.

- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навчальний посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 21 - 34.
- 📖 Примуш М.В. Загальна соціологія. - К.: Професіонал, 2004. - С. 56 - 66.
- 📖 Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. - К.: Каравела, 2005. - С. 20 -28.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. - С. 38 - 57.
- 📖 В.Г.Кремень., В.В.Ільїн. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник - К.: Книга, 2005. - С. 430 - 435.
- 📖 Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

Тема 4. ВІТЧИЗНЯНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ XVII – КІНЦЯ XVIII ст., ЇХ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ

- 1. Нові тенденції у вітчизняному історико-культурному процесі.*
- 2. Конституція Пилипа Орлика як показник розвитку національної свідомості.*
- 3. Становлення української літературної мови і соціологічної проблематики*

1. Протягом вивчення даного курсу ми бачимо, що культура, релігійна ідеологія і наука України зберігають спадкоємність концептуальних ознак.

Високий освітньо-науковий, культурно-духовний рівень і потенціал, певна етнокультурна відкритість, здатність інтегрувати ідейно близькі культурні досягнення інших народів, швидко утворювати зрілі демократичні суспільні інститути, еліту є загальними характерними рисами українського соціуму, які простежуються з часів Київської Русі. Крім цього, традиційним і ustalеним ідеологічним тлом життя українців з Києворуської доби була православна релігія, яка мала якість потужного інституту консолідації народу, організації його на спротив зовнішній культурній експансії.

Саме завдяки цим особливостям українська культура виявилася життєздатною, збереглася і прогресувала впродовж багатьох століть всупереч суворим умовам існування.

Розвиток національної свідомості відбувався у прямій залежності від гніту зовнішньоекономічного, політичного, релігійного характеру, який, починаючи з XVII ст. не слабнув, а збільшувався. Якщо ж суб'єкт репресій - індивідуального, колективного чи державного рівня - був представником іншого етносу, конфесії (а так, як правило, і було), то це посилювало динаміку національних почуттів.

Новою важливою тенденцією соціокультурного життя в Україні XVII – XVIII ст. є активний розвиток особливої *світської* верстви населення, яка мала змогу активно опікуватися духовним виробництвом.

Це призводить до того, що крім різноманітних релігійно-просвітницьких, фольклорних, етико-філософських граней вітчизняної культури, розвиваються нові – гуманітарно-наукові. Вчені, виховані колегіумами, Києво-Могилянською, Острозькою академією, навчальними закладами Європи прагнули проаналізувати історичне минуле нашого народу, чим започатковували *новий напрям науки - історіографію*.

Спроби такого аналізу втілювалися у історико-публіцистичних, історико-політичних та історико-етнографічних працях: літописах (Київський, Острозький, Межигірський, Львівський, Добромильський, Густинський та ін.), у тому числі так званих „козацько-старшинських”, а також хронікальних оглядах, мемуарах, щоденниках. У цих документах загалом спостерігається перехід до науково виваженої історіографії – зосередженого і детального змалювання *конкретних подій* – початків козацтва, уній, дипломатичних відносин, угод, окремих військових акцій, свят тощо.

З урахуванням вищевказаних тогочасних соціокультурних і міжнародних реалій, знання власної історії було надзвичайно важливим для обґрунтування і захисту інтересів українства. Тому серед найбільш інтелектуальних верств народу існував високий попит на такого роду дослідження. Розглянемо деякі з них, а також їх авторів докладніше.

Козацькі („козацько-старшинські”) літописи – умовна назва ряду історичних творів, присвячених козацьким війнам. Літописи є додатковим підтвердженням переходу української науки на вищий теоретичний рівень сприйняття історичного процесу, самоусвідомлення. Серед авторів цих праць були такі видатні персоналії, як Григорій Грабянка, Самійло Величко. Загальна характерна риса документів цього роду – ідеологічне та прагматичне забарвлення, мета виховання у читача почуття патріотизму.

Григорій Грабянка навчався у Києво-Могилянській колегії, був полковником, полковим суддею, виявляв неабияку громадську мужність, виступаючи проти сваволі царських “комісарів”. Життя закінчив у петропавлівських казематах Петербургу разом з гетьманом П.Полуботком. У його “Літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки” переплелися історична оповідь, виклад документів, свідчень, їх авторська інтерпретація. Загальне спрямування “Літопису” – демонстрація ідейного відстоювання незалежності України широкими верствами населення.

Цей документ містить добре впорядкований і детальний соціальний фактаж, відкриває можливість вивчення вітчизняних (козацьких) соціальних традицій, занять, позицій, інтересів, мотивації тощо. Грабянка розглядає родовід козаків і русів, Київську Русь ототожнює з Україною, підкреслює їх генетичний зв’язок. Тут також характеризуються і аналізуються відомі українські і зарубіжні військово-політичні, релігійні діячі.

Самійло Васильович Величко - випускник Києво-Могилянської академії, поліглот, походив з козацької сім’ї, служив у Генеральній канцелярії, займався педагогічною роботою. Головними творами є “Сказание о войне казацкой с поляками через Зеновия Богдана Хмельницкого...” (назва не авторська), а також “Космографія”. Книги написані для *широкого загалу читачів* “простим стилем і козацьким”. Заслугою автора є одна з перших спроб подати історичні факти *системно*. С.Величко розглядав історичну науку як найважливіший засіб виховання наступних поколінь, знаряддя звеличення батьківщини славою предків. Автор *чи не вперше в українській історіографії формував її методологію* як сукупність таких принципів:

- прагнення до повноти охоплення описуваних процесів;
- використання багатьох джерел – для дотримання плюралістичного підходу опису подій;
- введення аналітико-компаративного (порівняльного) підходу до подання і відбору матеріалів;
- врахування суб'єктивних оцінок авторів історичних матеріалів – як перешкоди їх об'єктивності;
- намагання прослідкувати причинно-наслідковий зв'язок між подіями, а не просто викладати історичний фактаж.

У соціологічному контексті ця методологія є надзвичайно цікавим інтелектуальним феноменом, який додатково підтверджує наявність зрілості тогочасних форм і способів теоретичного пізнання, якими активно послуговувалися на українських теренах.

Зокрема зазначимо, що Самійло Величко розглядав право українського народу на свободу як природне, одвічне, дане Богом, а постаті деяких гетьманів, зокрема Б.Хмельницького – як боронителя цього природного права.

Історія Русів – видатний історичний доробок, написаний через 100 років після Переяславської Ради. Автор його невідомий, серед імовірних називаються: архієпископ **Г.Конинський**, князь **О.А.Безбородько**, **Г.А.Полетика** та ін.

При написанні цього документу автори використали архівні документи, перекази, мемуари. У „Історії” характеризуються риси, притаманні українському менталітету. Зокрема наголошується, що українці не знали самодержавної (монархічної диктаторської) влади і сприймали її як чужорідну. Таким чином боротьба проти Московського царату, зокрема під проводом гетьмана І.Мазепи, визнавалася цілком справедливою.

“Історія Русів” є соціологічно значимим документом, який показує, наскільки прискорено відбувався процес національного, політичного, ідеологічного самоусвідомлення українського народу як *“нації”* – *це слово у документі є активно вживаним*.

Як і у „козацько-старшинських літописах” тут, зокрема, говориться про те, що справжня Русь – це Україна, а “руський народ” – це український, тобто автохтонне, споконвічне населення. Та-

кож доводиться позиція, що московські землі практично ніколи не були складовою Київської Русі – за винятком Новгородщини.

Автура стверджує також, що українцям політично властиві міждержавні організації “на рівних правах” – з Литвою, Польщею, Московським царством, які, на жаль, як правило, порушувалися з вини сусідів, які намагалися підкорити українську націю.

Таким чином, цілком справедливо можна стверджувати, що історіографічні документи розглянутого періоду в цілому несуть у собі *одну з перших серйозних спроб формування української національної ідеї*, місця самобутнього етносу серед інших народів Європи.

Важливо зазначити, що *іноземні джерела*, написані західно-європейськими мандрівниками, дипломатами, радниками підтверджують викладені вище думки, а також містять цікавий для соціолога фактаж.

П’єр Шевальє в 1663 р. у Парижі видає книгу “Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків”, у якій розглядає наш народ як окремий і не ототожнює “козаків”, “русинів”, “людей руських” з росіянами (“московитами”).

Те ж саме говорив і **Шарль Франсуа Масон** – людина, близька до російського царського дому – “...затривоженого і завжди підозрілого...”. Він також застосовував поняття “козацька республіка”, “козацька нація”, яка не має нічного спільного з росіянами.

Жан Бенуа Шерер у своїй двотомній праці “Аннали Малої Росії, або історії запорозьких та українських козаків” пише про “славний народ, першопричини якого сягають більш аніж на 800 літ в глибину минувщини”. Українців автор характеризує як “людей рослих, сильних, привітних і гостинних, які ніколи нікому не накидуються, але і не зносять обмеження власної свободи”. Притаманна їм громадсько-політична позиція така - “Смерть або свобода!”.

Підкреслюючи загалом “...спокійний норов українців”, історик показує, що лише спроби іноземців “їх роздавити” змусили автохтонів “взятися за шаблі”.

Німецький просвітитель **Іоган-Годфрід Гердер** пророкував Україні велике майбутнє, говорячи, що вона “...стане колись но-

вою Грецією: прекрасне розташування краю, родюча земля, весела вдача народу, музичний хист...” призведуть до того, що “...постане велика культурна нація...”.

Іншим вкрай знаменним соціокультурним феноменом непересічної важливості, який спостерігається у XVII ст., є *розвиток народної української мови і поступове її вживання при написанні творів* (зокрема, „козацьких літописів”).

Таким чином поява української історіографії і письмове застосування народної мови є найважливішими новими соціокультурними подіями цього періоду, які стали визначальними для майбутнього України, бо завдячуючи їм, вітчизняна ментальність переходила на більш високий ідейний рівень.

Наведені вище прогресивні процеси у науці, високій освіті, соціальних і політичних сферах призвели до переосмислення народом України своєї ролі і значимості на тлі сусідніх слов'янських країн. Зокрема це відбилося у самобутньому українському понятті “вольность” - це значне за обсягом слово застосовувалося у правових, політичних документах, повсякденній практиці і означало в цілому *невід'ємне право* на свою віру, культуру, мову, територію, автохтонний спосіб життя. Ідея “вольностей” просякнула всі верстви вітчизняного населення, додатково психологічно надихнувши їх на патріотизм, покращення свого становища.

2. Безпосереднім виразом вказаних явищ стали видатні досягнення соціальної та політичної думки в Україні, одним з яких є документ початку XVIII ст. (1710 р.), відомий під назвами “Конституція Пилипа Орлика”, “Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького”.

Переяславська угода не виправдала сподівань українців, козаків на те, що московська держава залишить “вільне військо запорізьке і народ вільний... при правах і вольностях своїх”. Порушення Московським царством цих фундаментальних моментів угоди призвело до обурення, яке на політичному тлі, зокрема, виражали гетьман Іван Мазепа і один з його послідовників Пилип Орлик. Останній на раді козацької старшини був ініціатором створення вказаного вище документу.

Інтелектуальна, культурна, політична зрілість і певне новаторство “Конституції...” наочно простежується вже у її назві - поняття “конституція” до цього часу рідко застосовувалося у якості назви державних документів. Детальною і чіткою була її структура - документ має вступну частину і 16 статей. У вступі розкриваються причини розриву відносин між Україною і Москвою, яка на “народ вільний, козацький” прагнула накинати “невольничє ярмо”. Тут також декларується незалежність, територіальна цілісність і межі Української козацької держави.

Багато уваги у “Конституції...” відводиться питанням внутрішньополітичного, соціального врядування – тут заслуговує на увагу виборність гетьмана, а також:

- можливість виносити догану гетьманові при перевищенні ним владних прав;
- встановлення механізмів обмеження гетьманського “самодержавства”;
- скасування найобтяжливіших податків з селян і простого люду, зокрема, з козацьких вдів та сиріт;
- організація системи представницької влади (козацький “сойм”).

Таким чином, “Конституція П.Орлика” наочно показує високий рівень зрілості громадсько-політичної думки вищих верств українського суспільства, засвідчує високий рівень національної свідомості. У ній сконцентрувалися принципи національно-визвольної ідеології, суспільної психології, ліберально-демократичні засади побудови Української державності.

3. Як вже було зазначено, у XVII – XVIII ст. українська мова іноді вживалася при написанні літописів, свідчень тощо, але шлях перетворення її на літературну був досить повільним і непростим.

За часів Київської Русі населення розмовляло на численних діалектах, велике число яких загалом було близьким до сучасної української мови (про це, зокрема, свідчать давні графіті на історичних архітектурних пам’ятках), але у офіційному вжитку була *старослов’янська церковна* (близька до сучасної болгарської і російської) мова.

Протоукраїнська розвивалася як засіб звичного повсякденного спілкування простого люду, широких верств населення. Згодом державна і наукова еліта все більше від неї абстрагувалися, спілкуючись церковнослов'янською, латиною, давньогрецькою. Перешкодою впровадження народної мови у офіційний вжиток було також навчання у школах саме на вказаних іноземних мовах, що взагалі характерно для тогочасної європейської освіти.

Разом з цим протоукраїнська мова існувала і розвивалася, живучи у тисячах пісень, казок, дум, легенд, численних древніх обрядах. У XVII – XVIII ст. до неї виникає наукова цікавість, що пояснюється інтенсивною діяльністю братств, появою патріотично налаштованої наукової і політичної еліти, охопленням грамотністю широких верств населення.

Але це ще не означає поширення національної мови в елітарний вжиток – вона, почасти, стереотипно вважається грубою і непридатною для написання наукових, літературних творів, церковних обрядів тощо. Таку опінію, зокрема, формували Польща і Росія, які багато разів директивно її забороняли, “доводячи” вторинність від власних мов, “невиразність” тощо.

Проте підґрунтя для виходу української мови з цього стану нарощувало свою потужність (широка освіченість населення, незалежність і яскрава самобутність козацьких держав, поява еліти нового ґатунку тощо) – вона все більше розглядається патріотичними політиками і науковцями як *засіб національного, соціально-політичного ствердження*. Більше того, на початку XVIII ст. вона починає вживатися українською елітою, частішають прецеденти *українського друкованого слова* (збірники пісень, фольклору), що певною мірою розвіює штучно створену упередженість і вказані стереотипи.

Але серйозно говорити про появу і популяризацію української літературної мови можна лише після творчості І.П.Котляревського. Значення його “Енеїди” (1798 р.), інших творів у цьому контексті можна порівняти з потужним вибухом або нестримним стихійним явищем, яке ігнорує все те, що штучно вважалося „усталеним” до цього.

Українська літературна мова немов водночас матеріалізувала-ся, наочно представила себе у якості розвиненого, багатого самобутнього і самодостатнього етнокультурного феномену. Розглянемо докладніше форму такого “раптового” виходу української літературної мови на широкий загаль.

Стиль “Енеїди” І.П.Котляревського – бурлеск (від італійського “жарт”) – був обраний надзвичайно вдало, бо навряд чи інший український літературний текст був би таким помітним. Нагадаємо, що у вигляді троянців представлені запорозькі козаки з усім своїм колоритом – при цьому проходить натяк на зруйновану Січ як на Трою. “Енеїда” насичена жартами, народним фольклором, який на той момент був зрозумілим і, можливо, близьким більшості верств населення (тут спрацювали наведені вище передумови) – до того ж вона присвячується автором “любителям малоросійського слова”, які, зрозуміло, тоді вже були.

Твір містить багатий соціологічний матеріал щодо соціального розшарування українського суспільства за достатком, професією, владними повноваженнями, віком, маргінальністю, а також деякими психологічними якостями цих груп. Яскраво простежуються у ньому і основні риси нашого етносу – духовні цінності (православна віра, шанування родини, батьківської віри), працьовитість, чесність, щирість, вірність у коханні, глибока ліричність, потяг до свободи, незалежності, кращої долі.

Написана “Енеїда” києво-полтавським діалектом, який і став базою української літературної мови, багатство, тонкість, вишуканість та гнучкість художніх виразів якої були тепер очевидними і безперечними. Крім цього, цей видатний твір підштовхнув до активізації розвитку інших гноблених досі мов – зокрема, білоруської – невдовзі написана білоруська “Енеида навыварат”.

Творчість І.П.Котляревського скоро стала зразком для наслідування, цей вплив відчувається зокрема у Г.Квітки-Основ’яненка, П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки – їх художні продукти остаточно роззброїли опонентів і ворогів української літературної мови, вона швидко стала *потужним засобом консолідації*, самоусвідомлення, інтелектуального пробудження нашої нації.

Окремо аналізуючи вітчизняні наукові штудії вказаного періоду, слід відзначити, що *саме у XVII – XVIII ст. відбувається переорієнтація науки на дослідження соціальної проблематики: суспільства, людини, систем суспільних відносин, механізмів їх вдосконалення, регулювання тощо.* Причиною такої переорієнтації є зокрема популяризація європейських просвітницьких ідей, до яких інтелектуальний “місток” був прокладений раніше (І.Гізелем, Т.Прокоповичем, Г.С.Сковородою та іншими).

До вітчизняних протосоціологів слід віднести насамперед **Я.Козельського, В.Каразіна, П.Лодія, Т.Степанова.** Ці науковці, будучи засновниками, професорами різних вітчизняних університетів, загалом наполягали на ідеях природного права людей, їх початковій рівності, суспільного договору як єдиної причини появи міст, держав.

Протосоціологи пропагували освіту взагалі, інтелектуально доводили переваги демократичного або принаймні поміркованого монархічного державного устрою і теоретично аналізували шляхи переходу Російської імперії до нього, наголошували на необхідності поглибленого вивчення державцями філософії і статистики. Досить детально вченими аналізувалися також причини суспільних конфліктів, масових збурень - головною з них називалася потворна соціальна нерівність, породжена розшаруванням населення, спеціалізацією праці. Вивчалися ними і практичні заходи щодо досягнення соціальної стабільності.

Загальні підсумки за темою:

У XVII – XVIII ст. нові тенденції у вітчизняному соціально-культурному просторі потужно стимулюють розвиток становлення української нації, її нових атрибутів – літературної мови, зрілої історіографії, протосоціології. Впродовж цього часу виховуються верстви патріотично налаштованої еліти - політичної і наукової. Наявними ознаками зрілого націотворення є політичні, наукові, літературно-художні документи і твори.

У цей же час пізня вітчизняна протосоціологія переживає свій розквіт - вона є тематично спільною з європейською наукою, але

аналізує вітчизняний соціальний фактаж і розробляє відносно нього соціологічні прогнози.

Питання для самоперевірки:

1. *На яких прикладах наочно простежується тогочасна політична зрілість української нації?*
2. *Який соціальний фактаж містить Конституція П.Орлика?*
3. *Окресліть спектр соціальних фактів, які містяться у “Енеїді” І.Котляревського.*
4. *Яким є значення цього твору для становлення української нації?*
5. *Назвіть передумови появи української літературної мови та її значення для процесу націотворення.*
6. *Яка протосоціологічна проблематика аналізувалася вітчизняними науковцями у XVII – XVIII ст.?*
7. *Чому українська історіографія вказаного періоду може вважатися методологічно зрілою?*

Література за темою:

- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 149 - 190.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник.- Львів: Новий світ. - 2000.
- 📖 Українська та зарубіжна культура.- Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - С. 239 -263.
- 📖 Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
- 📖 Енциклопедія українознавства (репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.). – Львів: НТШ, 2000.
- 📖 Літопис гадяцького полковника Г.Грабянки / Пер. з староукр. - К.: Знання, 1992. - 192 с.
- 📖 Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

РОЗДІЛ II. УКРАЇНЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Тема 5. ВІТЧИЗНЯНІ СОЦІОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ПОЧАТКУ – СЕРЕДИНИ ХІХ ст.

- 1. Вплив соціально-політичного середовища на формування специфіки вітчизняної гуманітарної науки.*
- 2. Феномен Кирило-Мефодіївського Товариства.*
- 3. Протоетносоціологічні мотиви в українській гуманітарній науці.*

1. Розвиток української суспільно-наукової думки з кінця ХVІІІ ст. значною мірою відбувався у географічному і державно-політичному просторі Російської імперії. Разом з цим, ідеологічний вектор великого числа досліджень вітчизняних гуманітаріїв був спрямований на пошук якісних відмінностей автохтонних культурних процесів від “великорусских” – тут, на нашу думку, простежується подібність наукових пошуків з апологією ХVІ - ХVІІ ст., спрямованою тоді проти польсько-католицького впливу.

Науковці здійснювали ретроспективний пошук причин занепаду української культури, вбачаючи їх, в цілому, у чужому суспільному ладі, який штучно і безапеляційно був насаджений царизмом - так, наприклад, у 1764 році було скасовано гетьманський лад, у 1781-83 рр. ліквідовано полково-сотенний устрій.

Вчені і видатні громадські діячі, погляди яких розглядатимуться нижче, пов’язували депресивні культурні явища також з неприродністю для вітчизняного соціуму кріпацтва (його було поширено на наших землях у 1780-90 рр.), чужого українській душі явища, яка потребує особистої свободи.

Насправді кріпосна система, як підкреслюють дослідники, переживала неминучу кризу не лише в Україні, а й у всій імперії. Це зумовило загострення політичної та громадської боротьби як у її центрі, так і на периферії. Характерною особливістю цієї суспільної кризи у Росії було співпадіння відцентрових суспільно-політичних і громадських процесів. Іншими словами, національ-

но-визвольні, антикріпосницькі рухи відбувалися водночас з поширенням європейських ліберально-демократичних настроїв серед інтелігенції.

Одним з яскравих прикладів цього є наукова діяльність професора філософії Харківського університету (заснованого у 1804 р.) **Іогана Шада**. З 1820-х років він був активним прихильником концепції природного права. Намагаючись розвинути цей просвітницький напрям, а також деякі німецько-класичні концепції, філософ ставив їх на релігійний підмурівок.

Раціональна складова людини, - вважав І.Шад, - має божественне джерело, при цьому він допускав, що біологічна її статура виникає шляхом еволюції. Виходячи з цього, у праці “Природне право” філософ називав “першопочатковими правами” (природними потягами) такі:

- на життя;
- на свободу мислення;
- на участь в інститутах громадянського суспільства.

До цих потреб, завдяки божественному дарунку (розуму), людина додатково отримує потяг до піклування участю оточуючих.

Найбільшим порушенням наведених “природних прав”, за І.Шадам, є *рабство* – явище, яке *принципово не повинно бути присутнім при побудові суспільних відносин і має викорінюватися як неприродне для людського єства насилля*. Таке міркування привело філософа до висновку про правомірність людини боротися з порушеннями її свободи і гідності шляхом залучення різноманітних засобів.

Професор Іоган Шад був зрештою висланий за межі Російської імперії, оскільки, зокрема, такі його погляди реакційна влада не могла допускати.

Загалом у російсько-імперських територіальних межах суспільна думка у розглядуваний період розвивалася двома векторами – тривало інтелектуальне протистояння між “західняками” та “славянофілами”. “Західняки” захищали позицію, що “великорусская” культура є складовою європейської, і тому політичні імперські умови наблизатимуться до європейських. Натомість їх опоненти вказували на культурні особливості Московії, з чого,

зокрема, впливала непотрібність їх узгодження з європейськими. Позиції, подібні цим напрямкам, спостерігаються у сучасній російській науці донині.

2. У таких умовах в Україні у 1845 - 1846 роках відбувається створення таємної політичної організації “Братство святих Кирила і Мефодія” з вираженням *науково-просвітницьким і громадсько-політичним* спрямуванням. Фундаторами “Братства” були: Микола Костомаров, Василь Білозерський та Микола Гулак. Згодом до них приєдналися Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та інші представники патріотично налаштованої вітчизняної інтелігенції.

Таємна спілка мала серйозні стратегічні цілі: поборення кріпацтва, скасування станових привілеїв, встановлення республіканської форми державного устрою, при цьому наголошувалося на необхідності мирного об’єднання всіх слов’янських країн у єдину державну форму (федерацію), очолювану Україною - на засадах збереження рівноправності, певної політичної незалежності.

Провідною персоналією у “Братстві” був **Микола Іванович Костомаров** (1817 – 1885 рр.) – на час створення організації – викладач Київського університету, український етнограф, історик та письменник.

Він опікувався розробкою ідеологічних і стратегічних засад діяльності організації, зокрема, створюючи програмний документ “Закон Божий” чи “Книга буття українського народу”. У „Законі” говориться про провідну роль українського народу у майбутній боротьбі за свободу і незалежність, значення України, Києва для всіх слов’ян. Примітно, що у цій праці чітко простежується вплив стилю “Енеїди” І.П.Котляревського – вона теж являє собою “переклад на новий лад” Вітхого Завіту.

Документ також має елементи аналізу головних рис слов’янського і, зокрема, українського і російського менталітету – М.Костомаров, зокрема, наголошував на надмірному індивідуалізмі українців і водночас зайвій толерантності до чужоземного впливу.

У інших своїх працях („Руїна”, „Павло Полуботок”, “Дві руські народності” та ін.) Костомаров вказував, що росіянам зага-

лом властиві: примат загального, слабка толерантність до носіїв іншої культури, представників іншої віри, авторитарна влада. Натомість український менталітет Микола Іванович наділяв такими рисами: повагою до особистості, національною і релігійною терпимістю, творчим і мистецьким потягом до природи).

Іншою непересічною персоналією, членом Братства був відомий письменник, історик, етнограф, літературний критик і перекладач **Пантелеймон Олександрович Куліш** (1819 – 1897 рр.).

Саме він увів до широкого вжитку традиційну нині систему періодизації історії України, виділивши добу Київської Русі, Польсько-Литовську, Хмельниччину, „Руїну” та українське відродження. Серед його основних творів – „Записки о Южной Руси”, „Чорна рада”, „Грамотика” та ін.

П.Куліш у контексті вітчизняної протосоціології відомий як автор так званої “хуторянської концепції”, яка не є бездоганною – якщо її оцінювати з позицій бажаності посилення національної гідності. Куліш ставив під сумнів наявність в Україні соціальної сили, здатної до наполегливих конструктивних державницьких дій. Так, скажімо, українське козацтво загалом (крім еліти) він називав руйнівною силою, натомість пропагуючи просвітництво як найбільш потужний і універсальний важіль впливу на масову свідомість. Саме воно, на думку П.Куліша, здатне пробудити до життя потужний креативний потенціал нації.

Разом з цим, П.Куліш не вважав явище козацтва соціально неадекватним і полемізував, зокрема, з польським вченим М.Грабовськоим на шпальтах журналу “Записки о Южной Руси” (1857 рік). На відміну від свого опонента, який вважав, що Річ Посполита не експлуатувала український народ, захищала його і намагалася створити уніфіковану церкву для універсалізації впливу на громадян (як поляків, так і зкатоличених українців), Куліш наголошував, що українці свого часу розглядалися польською шляхтою як “бидло”, люди нижчого ґатунку, зазнаючи принизливого ставлення, що і стало однією з причин бурхливого розвитку козацтва.

3. Для європейської науки тих часів взагалі було характерне поживання інтересу до вивчення народного життя і побуту у різних країнах. Російська імперія – за зрозумілих причин не була

в них зацікавленою – тому у дослідників вітчизняних матеріальних і духовних надбань часто не було ні вдосталь коштів, ні формального замовлення. У ХІХ ст. імперською владою було закрито сотні шкіл, принаджена до Москви і Петербурга велика кількість українських науковців, закрита Києво-Могилянська академія (1817 р.).

Не дивлячись на це, майже у всіх регіонах України у той час відбувався активний пошук і збір етнографічних матеріалів, а також різних жанрів народного фольклору – соціально-побутових, історичних, козацьких, чумацьких пісень, дум, міфів, легенд, апокрифів, казок, магічних культів, прислів'їв, казок і т.ін.

Збір цих матеріалів проводили не лише українські, але й зарубіжні науковці, ентузіасти-напіваматори, поціновувачі народної творчості. Їх дослідження наочно доводили, що епічна творчість українського народу є однією з найбагатших на тлі Європи. Кількість одних лише народних пісень сягає за 10000. Приведемо нижче стислий перелік персоналій дослідників та їх знакових у цьому контексті праць.

М.Цертелев – “Опыт собирания старинных малороссийских песен”;

М.Максимович – „Украинские народные песни” (у трьох томах);

П.Лукашевич – „Малороссийские и червонорусские народные думы и песни”;

Залеський Вацлав Міхал – “Польські та українські пісні галицького люду” (у двох томах);

М.Маркевич – “Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян”;

М.Номис – „Українські приказки, прислів'я і таке інше”.

Уважно і шанобливо до української культури ставилися зокрема великі російські діячі культури - І.Герцен, К.Рилєєв, Л.Толстой.

Крім окремих дослідників унікальної народної творчості, її вивченням і популяризацією опікувалися і громадсько-культурні об'єднання – такі як “Руська трійця”. Її чільники - **Іван Вагилевич** (1811-1855 рр.), **Маркіян Шашкевич** (1811-1843 рр.) та **Яків Головацький** (1814-1888 рр.) прагнули сприяти піднесен-

ню освітнього рівня та пробудженню національної свідомості українців, зокрема, галичан для входження їх в коло вільних і культурних націй Європи.

Діяльність членів „Руської трійці” тривала переважно на заході України, а найбільш відомими їх інтелектуальними продуктами є, зокрема, праці „Статті про південно-руську мову”, „Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі”, альманах патріотичної народної творчості “Русалка Дністровая” (1838 рік).

Для нашого предмету важливо зазначити, що висновки, зроблені науковцями-етнографами, істориками та фольклористами мають непересічну соціологічну цінність. Численні дослідження, багатоманітність їх напрямків допомагають простежувати прадавні витoki української національної культури, народного світогляду і менталітету. У XVIII-XIX ст. ця наукова робота допомагала відстоювати національну самобутність - у час, коли вона категорично заперечувалася, зокрема, російською ідеологією.

Приймаючи до уваги зазначене вище, ми можемо говорити про нову яскраву рису української протосоціології – її спорідненість з етнографією, культурологією, мовознавством, що згодом відбилася у формуванні спеціальної соціологічної дисципліни – етносоціології.

Загальні підсумки за темою:

У XVIII-XIX ст. вагому роль у збереженні національної автентичності, самосвідомості і популяризації культури українського народу відігравали численні, у тому числі фундаментальні історіографічні, етнографічні, лінгвістичні дослідження. Приймаючи до уваги їх глибину і широту тематики – від соціально-філософської до аналітико-прикладної, можна стверджувати, що у середині XIX століття в Україні *склалися передумови формування класичної української соціологічної думки.*

До таких передумов, зокрема, можна віднести:

- численні і плідні спроби *системного* наукового та художнього осмислення подій української історії;
- методологічно зрілий ступінь осмислення науковцями-гуманітаріями специфіки українського суспільства, його історії та культури, визначення принципів напрямків їх розвитку;

- спорідненість розвитку української гуманітарної науки з європейськими тенденціями розвитку – зокрема внаслідок розвинених освітньо-просвітницьких вітчизняних традицій і наукових контактів.

Разом з цим тут зауважимо, що молода українська класична соціологія, яка скоро почала оформлюватися та інституалізуватися, мала яскраву специфіку. Якщо європейська формулювала власний предмет і його рефлексію, базуючись на філософських, економічних, правничих надбаннях почасти глобального характеру, то українська соціологія “народжувалася” не лише з соціальної філософії, але й з національної історіографії, культурознавства – при цьому у багато чому завдяки цим царинам знання.

Додатково зазначимо, що етнографічний матеріал, зібраний у ХІХ ст., є надзвичайно різноманітним і водночас системним – це дозволяє розглядати його як зародок *етносоціології*, яка у ХХ ст. виділилася у самостійний підрозділ соціології. Предметом її є етноси як соціальні спільноти, а також соціальні процеси, відносини, які існують всередині них.

Питання для самоперевірки:

1. В яких політичних умовах протікало вітчизняне наукове життя у ХVІІІ - ХІХ сторіччі?
2. У чому, на думку тогочасних вчених, полягає особливість ментальності українців? (автор - на вибір студента).
3. Які передумови були сформовані у ХІХ сторіччі для подальшого розвитку української соціологічної науки?
4. Які культурологічні дослідження проводилися на матеріалі українського етносу і як їх результати вплинули на подальше формування вітчизняної соціології?

Література за темою:

- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С.68- 81.

- 📖 В.Г.Кремень., В.В.Ільїн Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник - К.: Книга, 2005. – С.435 - 442.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.- С.174- 190.
- 📖 Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 191 - 213.
- 📖 Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. вид. – К.: АТ Обереги, 1994
- 📖 Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

Тема 6. УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Початки українського позитивізму.
2. Соціологічні пошуки “громадівців”, науковий доробок “Женевського” гуртка.
3. Фігура М.Драгоманова у вітчизняній соціології.
4. Соціологічні пошуки І.Франка, М.Туган-Барановського, Б.Кістяківського, М.С.Грушевського.

1. До ранніх вітчизняних власне соціологічних штудій сучасні дослідники відносять роботи численних українських науковців-гуманітаріїв і правознавців 60-70 років ХІХ ст. Така їх ідентифікація пояснюється тим, що, по-перше, це цілком правомірно з позицій історичного періоду і, по-друге, у своїх працях широке коло цих дослідників зосереджувалося саме на розгляді суспільства, висуваючи ідеї щодо його закономірностей і структури. Це якісно відрізняє їх від попередників, які до такого предмету переходили через історію-, та етнографічні пошуки.

Поява і поширення перших вітчизняних соціологічних робіт в Україні обумовлена впливом молодого європейської соціології, у

якій тоді домінував напрямок *позитивізму* (*марксистська* соціальна теорія лише починала віднаходити своїх прихильників).

Зрозуміло, що ці загальноєвропейські (і світові) тенденції вплинули на *широке коло* українських науковців, які прагнули асимілювати, а також популяризувати їх на українських (і російсько-імперських) теренах. Це цілком типово для тогочасної соціології, бо вона для більшості країн була наукою новітньою – спочатку її тлумаченням опікувалися науковці-історики, етнографи-філософи, економісти, психологи.

Розглянемо доробок ранніх вітчизняних соціологів докладніше.

До українських позитивістів того часу безперечно слід віднести видатного вченого-соціолога, історика і педагога **Олександра (Олександера) Івановича Строніна** (1826 – 1889 рр.), який, подібно до більшості представників цього напрямку, прагнув емпірично дослідити і теоретично сформулювати загальні соціологічні закони. У своїх працях (“История и народ” – 1869 р., “История общественности” - 1886 р., інші) він загалом *демонстрував натуралістичний* підхід до суспільних явищ, який виражався наразі у *механіцизмі* - зазначимо, що це досить типово для представників раннього позитивізму. Механістичне уявлення про суспільну будову виразилося у О.Строніна зокрема у тому, що він наполягав, що оптимальною будовою будь-якої суспільної системи (держави, сім’ї, громади тощо) є пірамідальна. У верхівці піраміди має перебувати активна меншість („аристократія”), внизу – більшість („демократія”), посередині – шар честолюбців („тимократія”). При цьому вчений висловлював думку, що соціологічні закони у будь-якій соціальній організації подібні.

Крім цього, соціолог аналізував питання „соціальних патологій”, прогресу, суспільного руху взагалі, оперуючи термінами, властивими більше для фізики, механіки, геометрії – “центр ваги”, “трикутник”, “рівновага і стійкість”, “коливання”, “падіння”.

Зазначимо також, що О.І. Стронін певний час перебував під арештом за “распространение малороссийской пропаганды” (патріотична громадсько-політична діяльність у полтавській філії організації “Громада”). Був він і вчителем М.Драгоманова, на якого справляв великий ідейний вплив.

Іншим відомим позитивістом є **Володимир Вікторович Лесевич** (1837 – 1905 рр.). Він опікувався загальнометодологічним визначенням соціологічної науки у системі гуманітарного знання, її предмету, до якого дещо абстрактно відносив *суспільність* взагалі – не тільки суто людську.

Також до поля його наукового інтересу входили проблеми прогресу, соціологічні методи, до яких він відносив спостереження, накопичення емпіричних даних та компарацію (співставлення). Щодо прогресу, то В.Лесевич вважав, що він полягає у розвитку людства взагалі, його русі до ідеалу, під яким вбачав *людяність*. Дотримуючись просвітницьких і контівських позицій, соціолог визначав принциповою умовою прогресу розумову діяльність, що проходить у своєму розвитку три щаблі – теологічний, метафізичний і позитивний.

У свою чергу професор Київського університету **Іван Васильович Лучинський** (1845 – 1918 рр.), історик, у рамках позитивізму прагнув розглянути базову структуру суспільства і закони його розвитку, суму яких називав предметом соціології. При цьому вчений наполягав, що соціологічні закони повинні виводитися з даних історії та біології.

Так, зокрема, він сформулював *закон поколінь*, за яким попереднє неодмінно впливає на наступне. Стосовно суспільної структури, то І.Лучинський висловлював соціально-атомістичні погляди, вважаючи, що її утворюють агрегати, які при більшому наближенні походять з індивідів-атомів, які у своїй активності виходять з мотивів індивідуального характеру. Ці потяги (загалом, біологічні) професор пропонував певною мірою переносити на соціальні закономірності, тлумачити їх з точки зору активності суспільних атомів – так він формулював *біологічний закон*. Зазначимо, що загалом така позиція може бути справедливою для аналізу історично первинних форм суспільства.

Професор Ніжинського історико-філологічного інституту (працював також у Московському, Новоросійському університетах), український позитивіст **Микола Якович Грот** (1852 – 1899 рр.), приділяв загалом свою увагу питанням прогресу і регресу, сутності соціології у системі наук. Активно підтримуючи принцип розвитку наук про *неорганічні* → *органічні* → *надорганічні*

явища, у праці “До питання про класифікацію” (1884 рік) вказував, що соціологія (а також психологія) належать до останніх і мають багато спільного.

Принципова різниця між психологією і соціологією вбачалася М.Гротом незначною – психологія розглядає індивідуальні психічні явища, які мають загальний і порівняно простий характер, а соціологія, вважаючи соціолог, опікується явищами суспільними (колективними), які складніше за перші і мають специфічний характер. У цьому, зокрема, проявляється тенденція вченого до психологізації соціології – так, скажімо, суспільство, подібно до індивіда, виявляє пізнавальну діяльність, яка виражається у накопиченні наукових знань, розвиткові мови тощо.

Розглядаючи питання побудови соціології як науки, М.Грот наполягав на виділенні таких її підрозділів: 1. Суспільні і філологічні науки, 2. Соціальна етика і наука про мистецтво, 3. Політична історія і релігієзнавство, 4. Юридичні та економічні науки.

Концепцію суспільного розвитку професор виклав зокрема у праці “Прогрес і наука” (1883 рік), тлумачив його як безперервну вервечку природних перетворень, фіналом якого є взаємне пристосування природних об’єктів. Ці перетворення здійснюються трьома різними шляхами:

- шляхом прогресу - зміни у природі (і, відповідно, суспільстві) ведуть до підйому його потенційних можливостей (сил, енергії);
- шляхом регресу – зі зворотніми наслідками;
- шляхом інгресу – власне, якісних перетворень не відбувається – суспільство усталене, його потенції перебувають на одному сталому рівні.

Насамкінець зазначимо, що, подібно до І.Лучиського, М.Грот вважав джерелом динаміки суспільних відносин індивідуальну активність окремих суб’єктів – їх мотиви та цілі.

Іншим відомим українським соціологом, вченим європейського масштабу, діяльність якого протікала, загалом, у руслі позитивізму, є **Максим Максимович Ковалевський** (1851 – 1916 рр.).

Непересічний історик, у тому числі історик соціології, етнограф, політичний діяч – ліберал, він, закінчивши Харківський

університет, тривалий час продовжував освіту у Західній Європі, був академіком Петербурзької академії наук, очолював редакцію енциклопедичного видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем”.

Наукова діяльність професора була надзвичайно інтенсивною і плідною – він активно спілкувався з провідними соціологами заходу (Г. Спенсером, К. Марксом, Г. Тардом, Е. Дюркгеймом, Р. Вормсом та іншими), проводив лекції у ряді провідних університетів США, Європи і Росії. Серед численних наукових праць слід назвати, зокрема, такі: “Современные социологи” (1905 рік), “Очерки развития социологических учений” (1906 рік), “Современные французские социологи” (1913 рік). Окремо зазначимо також його вагомому організаційну роботу у рамках Наукового товариства імені Т.Шевченка (НТШ), діяльність якої ми докладніше розглянемо нижче.

Як і більшість попередників, вчений розглядав соціологію як науку про суспільний розвиток, опікувався питаннями соціального прогресу і солідарності. Останню він тлумачив не психологічно (як почуття чи ідею), а як “замирненну сферу” - універсальний закон прогресивного розвитку соціуму, його порядків, суспільних інститутів.

У свою чергу, частину своєї роботи, присвячену питанням суспільного прогресу, розвитку, які відбуваються, зокрема, внаслідок зростання солідарності, М.Ковалевський називав “*генетичною соціологією*”. Основні її позиції відбилися у праці “Очерки происхождения и развития семьи и собственности”.

Крім цього, відзначимо, що видатний український соціолог виступав проти суб’єктивістського підходу у соціологічній науці, настійно впроваджував методологічний принцип неупередженості тлумачення суспільного життя. Поціновуючи контівський доробок, він погоджувався з засновником соціологічної науки, що різноманітні “начала”, які не можуть бути досліджені засобами науки, повинні бути виключені з серйозного наукового поля зору.

Зазначимо також, що з точки зору орієнтації наукових пошуків, професор М.Ковалевський також був “західняком”, який не піддавався впливові політичної кон’юнктури того часу і не роз-

глядав наукову тематику, яка була нав'язана багатьом вченим імперсько-російською науковою традицією.

2. У рамках даної теми окремого виділення і розгляду заслуговує діяльність численного київського товариства “Громада” („Стара Громада”), яке зародилося на початку 1860-х років. „Громада” мала наукове, просвітницьке, педагогічне, радикально-політичне і громадське спрямування, викликало значний резонанс серед численних патріотичних представників вітчизняної інтелігенції в Україні і поза її межами. Слід зауважити, що подібні спілки інтелектуалів під назвою „Громада” доволі скоро виникли у багатьох містах – у тому числі, зарубіжних, між ними, як правило, існували стійкі зв'язки.

Найбільш плідна робота „Старої Громади” відбувалася у 70-х роках ХІХ ст., а політична програма передбачала відстоювання основних принципів демократичної держави (як їх бачили громадівці): політичного федералізму, демократизму соціальних відносин, раціоналізму у культурі. Членами цієї організації були В.Антонович, М.Зібер, М.Драгоманов, Ф.Вовк, П.Чубинський, М.Старицький, М.Лисенко та інші дослідники історії, культурології, лінгвістики.

Зазначимо, що їх громадсько-політична діяльність протікала також у рамках “Юго-западного отдела российского географического общества” (1873 рік), “Женевського гуртка” (1875 рік). Чимало досліджень, проведених “громадівцями”, цілком можуть бути дефіновані як соціологічні. Розглянемо найбільш відомі з них детальніше.

Економіст, професор кафедри політичної економіки та статистики Київського університету **Микола Іванович Зібер** (1844 – 1888 рр.), який зрештою був вимушений емігрувати до Швейцарії, загалом опікувався соціологічними проблемами суспільства, його розвитку, народонаселення та історії соціології. Де в чому погоджуючись з К.Марксом стосовно концепції базису і надбудови, економічних стосунків, стадіальності суспільного розвитку, він, однак, наголошував, що порядок суспільних відносин має змінюватися *еволюційно* і не підтримував позицію щодо методів досягнення стану соціалізму.

У своїх роботах “Нариси первісної економічної культури”, “До історії російської общини”, “Вибрані економічні твори” М.Зібер досліджував первісне суспільство, викладав порівняльний аналіз общинного і капіталістичного суспільства, характеризував риси общинної організації, віднайшов відмінності між цим суспільним станом і сучасною йому європейською цивілізацією. Розмірковуючи над суспільним розвитком, професор вказував зрештою, що європейська цивілізація створює значно більші умови для розвитку особистої свободи.

У свою чергу, щодо проблеми народонаселення, М.Зібер різко критикував відому концепцію Т.Мальтуса (*мальтузіанство*), доводячи, що покращення життя людей (зокрема, робітників), цілком можливе, а збільшення їх кількості не можна однозначно пов’язувати з погіршенням рівня їх життя. М.Зібер вказував, що людське життя далеко не у всьому тотожне життю тварин, бо “розмноження людини обумовлює і розмноження її їжі” – тобто суспільство, знаючи закони природи, здатне (і повинне) відновлювати споживані продукти.

Цікавився М.Зібер також компаративним аналізом широкого спектру культурних виявів різних соціальних груп, які перебувають на різному щаблі суспільного або історичного розвитку.

Сергій Андрійович Подолинський (1850 – 1891 рр.), також член “Женевського” гуртка, був економістом, соціологом і публіцистом. Коло його наукових інтересів включало академічну соціологічну тематику: соціальні аспекти виробничої діяльності, господарські стосунки, суспільну стратифікацію, мобільність, залежність статусу індивіда від національної належності, ряд соціологічних законів. Аналізуючи їх, С.Подолинський, як і деякі інші вчені, звертався до марксистських поглядів, вміло поєднуючи їх з соціал-дарвіністськими.

Практичне застосування поєднання цих двох концепцій призвело до досить оригінальних раціональних припущень – вчений вважав, що у суспільстві, побудованому на засадах солідарності, природний відбір виявить себе у просуванні науки, мистецтва, морального вдосконалення людей. Сукупно це дозволить людям долати природні проблеми, не витрачаючи сили на боротьбу між собою.

Соціолог, подібно до більшості вітчизняних науковців, також виступав проти мальтузіанства – аргументи його були подібними до висловлених М.Зібером.

У свою чергу, український антрополог, етнограф і політичний діяч, **Федір Кіндратович Вовк** (1847 – 1918 рр.) тлумачив соціологію як науку про громадське життя, а також як своєрідну *складову базової науки про людину* – антропології, до якої також мають входити спеціальна та передісторична археологія, етнологія та етнографія. Будучи під впливом ідей О.Конта, Г.Спенсера, український соціолог припускав, що антропології еволюційно передують геологія, палеонтологія та біологія.

У дусі раннього позитивізму Ф.Вовк певною мірою прагнув біологізувати соціологію, вважаючи, що форми суспільного життя можуть еволюціонувати навіть без зовнішнього впливу. Їх розвиток доволі суперечливо тлумачився як вивільнення і реалізація у сфері соціального внутрішніх *зародків фізичної природи* людини. При цьому певне розмаїття соціальних явищ пояснюється вченим різними природними умовами, у яких реалізуються ці принципово однакові біологічні потенції.

3. Однією з ключових персоналій української соціології є **Михайло Петрович Драгоманов** (1841 – 1895 рр.) – непересічний вчений, професор Київського університету (до 1875 року).

Михайло Петрович був одним з найактивніших громадських діячів, вчених і публіцистів свого часу. Зокрема, він був членом київської „Старої Громади”, засновником “Громади” женеvської. З 1876 року М. Драгоманов внаслідок реакції російсько-імперської влади перебував у еміграції, де до кінця життя обіймав посаду професора кафедри всесвітньої історії Софійського університету.

Наукова діяльність М.П.Драгоманова як вченого охоплює широкий спектр тем, серед яких: суспільні зміни, співвідношення соціології та історії, питання національності, проблеми прогресу. Існує опінія, що саме він вперше використав поняття “соціологія” серед українських вчених, погоджуючись з контівським прагненням розвинути “точність” цієї науки шляхом досконалого визначення її законів. Приведемо більш детальні відомості про його наукові пошуки і деякі громадсько-політичні погляди.

У своїх соціологічних рефлексіях вчений дотримувався еволюційної теорії, при цьому він вважав, що державна форма і політичний стан конкретного соціуму еволюціонують у прямій залежності від економічних і соціальних перетворень, є похідними від останніх. Така логіка привела М.Драгоманова до висновку про нагальну необхідність дослідження історії, оскільки це обов'язково дозволить з'ясувати суспільні закони – тоді соціологія насправді набуде необхідної точності.

Стосовно суспільної структури, то вона постає у вченого, у першому наближенні, як трикомпонентна:

- перша складова – сукупність індивідів та народностей – матеріал, з якого складаються спільноти;
- друга складова – різні форми спільнот – сім'я, суспільний клас, державні і міждержавні спільноти;
- третя складова об'єднує матеріальні і духовні продукти суспільної діяльності двох попередніх.

Говорячи про прогрес, професор називав його *якісною характеристикою розвитку суспільства*. Він вважав, що до прогресу призводить об'єктивний і поступальний рух історії, форми якого можуть бути різноманітними – як мирними, так і радикальними (революції тощо).

З таких аргументів він, зокрема, робив висновок про принципову неповторюваність форм суспільного буття - якщо прогрес дійсно відбувається. Якщо ж ні, то суспільні форми повторюватимуться. Існування таких “відкотів” і “зупинок” у суспільному розвитку цілком передбачено соціологом.

Зазначимо, що досліджуючи питання прогресу, М.Драгоманов загалом послуговувався марксистською термінологією, яка набувала все більшого поширення у світі. Так, головним чинником прогресу соціолог називав спосіб виробництва, а класове розшарування пояснював існуванням приватної власності, яка має бути у перспективі змінена на більш прогресивну - колективну.

Не можна обійти увагою те, що фігура М.Драгоманова як представника української соціології не позбавлена певних протиріч – національно-політичні його погляди змінювалися. Як наголошують сучасні дослідники, він, подібно до деяких інших

українських соціалістів, без оптимізму ставився до європейського шляху розвитку України, активно критикуючи “українофільство” і, особливо, його крайні ідейні позиції (праця „Що таке українофільство?”). Разом з цим, соціолог патріотично прагнув протистояти ідейному тискові на українську культуру, мову, що втілювалося, зокрема у таких його працях як "Політичні пісні українського народу, XVIII - XIX ст.", „Нові українські пісні про громадські справи”.

У різні періоди М.Драгоманов ідентифікував себе то як „український сепаратист”, то як „общерос” або космополіт, вірячи у перемогу глобального соціалістичного і космополітичного ладу - у перспективі.

Аналізуючи сутнісні ознаки, притаманні національностям, М.Драгоманов у окремих працях наголошував, що кожна з них рівноцінна серед інших, хоч і має окремі специфічні атрибути: мову, одяг, звичаї тощо.

Разом з цим, значний вплив поглядів М.Драгоманова на подальший розвиток української соціології є беззаперечним фактом. Його концепції були розвинені Б.Кістяківським, М.Грушевським та іншими вітчизняними науковцями.

3. Великий український поет, драматург, художній перекладач Іван Якович Франко (1856 – 1916 рр.), крім своєї відомої мистецької і громадської діяльності займався розв’язанням широкого кола філософських питань, проблем історії, естетики, публіцистики, культурології. Яскравий слід він залишив і в історії української соціологічної думки. Серед його праць з яскравим соціологічним тлом слід назвати зокрема такі: “Про соціалізм”, “Наука та її становище щодо працюючих класів”, “Про працю”, “Що таке поступ?”, а також “Мислі о еволюції в історії людськості”.

Соціологічні погляди І.Франка як науковця на суспільство, його прогрес і регрес загалом будувалися на ідеях позитивізму, антропологічного напрямку в теорії культури, а також на марксистських економічних ідеях. Вчений доволі своєрідно тлумачив предмет соціологічної науки, який має охоплювати людину як суспільну істоту, а також еволюцію суспільства, розвиток праці і культурних проявів (ідей, вірувань, техніки, артефактів тощо). Однією з цілей, які повинна переслідувати соціологія, була, за

І.Франком, просвітницька, яка має допомогти народам усвідомити власну мету.

Перебуваючи під впливом позитивізму, мислитель вважав, що соціологія має базуватися на спостереженнях фактів і на критичному їх осмисленні – у цьому контексті він, зокрема, активно наполягав на розвитку соціальної статистики.

Визнавав український соціолог також єдність законів розвитку природи і суспільства. Так, скажімо, у своїх ранніх працях він визначав рушійною силою еволюції (у тому числі, соціальної) боротьбу за існування, хоча згодом, відійшовши від такої opinio, бачив її у єднанні людей і *кооперативному* *раціональному* здобуванні духовних і матеріальних потреб. Тут ми можемо бачити принаймні одну принципову відмінність позиції І.Франка від марксистської, яка наголошувала на неодмінному накопиченні суспільних протиріч і революційному їх розв'язанні. Погляди на владу у великого українського мислителя також відрізнялися від зазначених – її він тлумачив як результат поділу праці, а не власності.

Разом з цим мислитель загалом підтримував марксистські погляди на суспільну еволюцію, її стадійність, однак, знову ж-таки, на відміну від деяких класиків, і, зокрема, М.Драгоманова, вважав формою прогресивного поступу не революцію, а “суспільну реформу”, уникаючи остаточних висновків про майбутню або кінцеву форму суспільного ладу.

Відомим українським економістом і соціологом тих часів є **Михайло Іванович Туган-Барановський** (1865 – 1919 рр.). Соціологічні пошуки його були зосереджені навколо питань соціального розвитку, соціальної стратифікації і класової боротьби. Виділяючи такі класи: наймані працівники, капіталісти і землевласники, він вважав основою соціального розвитку господарство – сукупність людських дій, спрямованих на перетворення природного світу, утворення матеріальних і духовних об'єктів для задоволення потреб.

Застосовуючи термінологію, вироблену марксизмом, М.Туган-Барановський загалом критикував цей напрям, обстоюючи позиції неокантіанства.

Іншим непересічним вітчизняним українським соціологом, правознавцем, філософом і політичним діячем, який певною мірою перебував під впливом ідей та діяльності М. Драгоманова, був професор Київського університету, академік **Богдан Олександрович Кістяківський** (1868 – 1920 рр.), завідувач кафедри соціології Всеукраїнської Академії наук.

У своїх наукових пошуках, особливо пізніх, цей вчений прагнув розвинути соціологію, відділити її, зокрема, від соціальної філософії і звільнити від рис психологізму. Сфера соціологічних штудій мислителя охоплювала логіку і методологію соціологічної науки, а також право як соціальне явище.

Б.О. Кістяківський вважав, що кристалізація соціологічного знання як самостійної царини гуманітарної науки можлива після вирішення трьох основних проблем: по-перше, питання про те, *як утворювати* соціально-наукові поняття; по-друге, *з'ясування вірного причинно-наслідкового зв'язку* у поясненні соціальних явищ і, по-третє, визначення *норм* соціального життя.

У свою чергу, аналізуючи соціологічні аспекти правових норм, вчений вважав, що правопорядок, який існує у звичайному соціумі, як правило, не є тотожним формально відбитому у правничих документах. Звідси він робив висновок про необхідність поглибленого дослідження права як соціального явища, правових уявлень народу, групи тощо.

Однією з провідних праць Б.Кістяківського є “Соціальні науки і право: нариси з методології соціальної науки і загальної теорії права” (1916 рік).

На окрему увагу нашого курсу справедливо заслуговує видатна персона **Михайла Сергійовича Грушевського** (1866 – 1934 рр.). Він є крупним українським істориком, соціологом, масштабним громадським і політичним діячем, професором Львівського університету, головою наукових товариств (НТШ та ін.), фундаментом Українського соціологічного інституту (м. Відень), академіком Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), АН СРСР, першим Президентом України.

Соціологією М.Грушевський, як наголошують історики, захопився доволі раптово. У 1903 році, перебуваючи у Парижі, він познайомився з Е.Дюркгеймом та Л.Леві-Брюлем, і отримав

змогу безпосередньо ознайомитися з їх доробком, а також з працями і позиціями О.Конта, Г.Спенсера та В.Вундта. Саме цей ряд подій, на думку сучасних науковців, спонукав Михайла Сергійовича до активних соціологічних пошуків, створення згаданого університету у Відні, видання ряду праць: “Початки громадянства” (“Генетична соціологія”) (1921 рік), “Проект Соціологічного інституту”; “Проект законопроекту про Соціологічний інститут” та ін.

Загальне коло його наукової діяльності – в рамках соціологічної науки, – окреслювалося, зокрема: чинниками суспільної еволюції, законами суспільного розвитку, генетичною соціологією.

Подібно до більшості своїх колег, завданням соціології він визначав вивчення соціальних процесів. При цьому Грушевський цілком погоджувався з тими науковцями (наприклад, М.Ковалевським), які наполягали на необхідності виключення з поля наукового аналізу випадкових, мінливих явищ і зосередження уваги на типових і постійних процесах соціального буття.

У рамках генетичної соціології академік М. Грушевський приділяв увагу аналізу первинних, примітивних форм соціальної організації, закономірностям їх переходу у більш складні, впливу “передісторичних” форм суспільної організації на тенденції розвитку наступних. Вчений зокрема відслідковував, чи є форми і етапи суспільного розвитку універсальними для всіх народів. Відповідаючи зрештою на це питання, він висував тезу, що вони можуть бути подібними, але практично ніколи – тотожними, пояснюючи це варіативністю психологічної та моральної регуляції у різних людських спільнотах. Разом з цим великий український соціолог наголошував на існуванні *загальних подібних тенденцій* суспільної еволюції – процесів *диференціації* та *інтеграції* (консолідації), які тривають у будь-якій спільноті. Чергування цих процесів М.Грушевський вважав уособленням невинної боротьби індивідуалістичних та колективістських потягів, мотивів і прагнень.

Така позиція повністю узгоджується з іншою тезою – *про неможливість тлумачення суспільних законів як автоматичних або механістичних*. Іншими словами, вони є відносними. Отже, можна наочно бачити, як вітчизняна соціологія успішно подо-

лала натуралістичні (механістичні і біологізаторські) тенденції раннього періоду свого розвитку – М.Грушевський їх прямо заперечував.

Еволюцію суспільства академік вважав стадіальною:

- “передісторичне” суспільство, в якому домінують біологічні чинники, а людина і громади тільки починають виникати;
- період колективізму - перехід суспільної організації до форми родоплемінної громади ;
- “цивілізована доба” - розпад родоплемінного ладу, виникнення класів.

Як талановитий організатор Михайло Сергійович Грушевський був засновником фахових, у тому числі – українських, соціологічних закладів та установ, активно генерував ідеї щодо безпосереднього розвитку соціологічної науки, здійснював непересічні організаційні заходи щодо їх практичного впровадження. Зазначимо, що деякі факти з його життя та смерті є загадками для вітчизняної історії, у тому числі – історії соціології.

Загальні підсумки за темою:

Наукова діяльність представників української соціології розглядуваного періоду була досить потужною і загалом протікала під активним впливом західних соціологічних концепцій (переважно позитивізму і, певною мірою, марксизму).

Зауважимо ще один важливий момент – до класичної соціології були „навернені”, як правило, вітчизняні представники суміжних гуманітарних дисциплін – історіографії, економіки, права, філософії.

Зазначимо також, що своєрідним тлом для розвитку української соціології того часу є теми загальнометодологічні, суспільного прогресу, законів та еволюції. У питаннях про місце і роль народів (зокрема, українського – у М.Драгоманова, М.Грушевського та інших) як активних суб’єктів розвитку суспільства реалізується спадкоємність вітчизняної соціологічної традиції - вони згодом стають провідними для соціологічних студій українських вчених у еміграції.

Українська соціологія на межі XIX – XX сторіч загалом залишає позаду первинні і сумнівні механістичні та біологічні ме-

тодологічні підходи, які були типовими для раннього етапу позитивізму.

Авторитет вітчизняних науковців-соціологів помітно зростає, вагомість їх наукових доробків цілком визнається численними представниками західної науки – при цьому внаслідок активної громадсько-політичної позиції частина українських соціологів була вимушена працювати поза межами батьківщини.

Питання для самоперевірки:

1. *Якими є загальні ознаки класичних вітчизняних соціологічних шкіль?*
2. *Представникам яких наук належать перші вітчизняні праці соціологічного спрямування? Чим пояснюється це явище?*
3. *У чому полягає специфіка соціологічних поглядів О.Строніна?*
4. *Назвіть і охарактеризуйте типи суспільного розвитку за М.Гротом.*
5. *У чому виявлявся вплив ранніх позитивістських концепцій на соціологічні погляди українських вчених?*
6. *Чому до числа українських соціологів відносять І.Я.Франка?*
7. *Як М.Ковалевський визначав поняття суспільного "прогресу" і "порядку"?*
8. *У чому полягає цінність для української соціології наукової та організаційної діяльності М.Грушевського?*

Література за темою:

- Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С.68- 81.
- В.Г.Кремень., В.В.Ільїн Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник - К.: Книга, 2005. - С. 435 - 448.
- Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.- С. 174 - 190.
- Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.

📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 229 –331.

📖 В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.

Тема 7. РАДЯНСЬКА ТА ПОСТРАДЯНСЬКА ВІТЧИЗНЯНА СОЦІОЛОГІЯ

- 1. Загальний стан радянської соціології до 1930-х років.*
- 2. Рання українська радянська соціологія.*
- 3. «Відлига» у вітчизняній соціології 1950 - 60 років.*
- 4. Пізній радянський і пострадянський період розвитку вітчизняної соціології*

1. Як справедливо вказують сучасні дослідники історії вітчизняної науки, концептуальний рух української *радянської* соціології практично повністю підкорюється рухові радянської соціології і радянської гуманітарної науки загалом. Іншими словами, існують певні труднощі у визначенні специфіки вітчизняної науки цього періоду. Радянська влада і, відповідно, наука надто швидко стала позбавлятися від оригінальних, “ідеологічно нетипових” досліджень - тому ми можемо умовно виділити українську соціологію з загальної радянської почасти лише за територіальною ознакою. Разом з тим це не повинно стати перепорою для нашої дисципліни – історія вітчизняної соціології все одно має бути досліджена.

У працях сучасних дослідників загалом виділяється два періоди розвитку радянської соціології - *соціологія 1920-1930 років* і *період після 1950-1960 років*. Розглянемо їх докладніше.

На момент створення Радянський Союз багато у чому успадкував доволі потужний інтелектуальний потенціал царської Росії, який після 1917 року був представлений двома напрямками – немарксистським і марксистським.

Немарксистський охоплював загалом позитивізм та неопозитивізм, представники яких опікувалися переважно теоретико-

прикладними дослідженнями, а також уточненням соціологічної методології. Прикладом таких науковців є М.І.Карєєв (1850 – 1931 рр.), П.О.Сорокін (1889 – 1986 рр.), К.М.Тахтарьов (1871 – 1925 рр.) та інші вчені. Стисло про їх соціологічні пошуки:

Карєєв Микола Іванович – академік АН СРСР, історик і соціолог-позитивіст. Займався розробкою *методів соціологічного пізнання*, проблемами колективної психології. У своїх соціологічних штудіях схилявся до психологізму (зокрема біхевіоризму).

Тахтарьов Костянтин Михайлович – представник неопозитивізму. Висунув оригінальну позицію щодо “*соціального спілкування*” як одиниці соціологічного аналізу, займався також проблемами суспільного розвитку, етносоціології, аналізом первісних суспільств.

Сорокін Питирим Олександрович – російський, згодом – великий американський соціолог і соціальний філософ (у 1922 р. вимушений був емігрувати з СРСР).

П.Сорокін - автор теорій *соціальної стратифікації і соціальної мобільності*. Зробив значний внесок у розробку *предмету і структури соціології, механізмів і шляхів суспільного розвитку, соціокультурної динаміки* та ін. проблем. Створив власний напрям - *інтегральну соціологію*, до якої включив найкращі надбання науки свого часу.

Разом з цим вже цілком сформованим і потужним був *марксистський* напрямок радянської соціології, прихильники якого загалом наполягали на:

- неминучості загострення класової боротьби, антагонізмів між працею і капіталом, глобальному падінні капіталістичного ладу. Факторами такого протистояння вважалося існування приватної власності, класова свідомість пролетаріату і лояльного до нього селянства тощо;
- функції держави як “зброї правлячого класу”. Зазначимо, що така теза є не зовсім коректною, бо держава має певну автономію від соціуму і не складається з представників одноманітних класів. Зазначена позиція також відразу ускладнювала наукове вивчення держави, її інститутів;
- необхідності дослідження ідеологічного контролю над масами.

Розглянемо динаміку взаємодії позитивізму і марксизму на теренах СРСР.

На момент створення Радянської держави вже досить часто проводилися зрілі емпіричні соціологічні і статистичні дослідження. Інституалізація теоретичної соціології і відповідної освіти була гіршою, хоча слід відзначити прогрес і у цій сфері – доволі швидко видавалися спеціальні підручники для ВНЗ (Т.Фадєєва і Е.Енгеля у 1917 і 1918 рр.), у деяких найбільших освітніх центрах відкривалися кафедри соціології.

Спочатку більший вплив у ранньому радянському академічному середовищі мали представники позитивістських (неопозитивістських), а не марксистських напрямків. Скоро таке ідейне протистояння двох вітчизняних напрямків соціології, а також слабкість наукової толерантності у представників марксизму, далися взнаки. У 1922 році В.Ульянов (партійний псевдонім - Ленін) працею “Про значення войовничого матеріалізму” проголосив офіційну загальнополітичну позицію – “хто не з нами, той проти нас!”. Іншими словами, науці – і чи не в першу чергу, соціології, були прищеплені не властиві їй одновекторні тенденційні ідеологічні та політичні функції. Таке становище невдовзі змусило велику кількість знаних, у тому числі вітчизняних вчених емігрувати на Захід, оскільки вони не могли знехтувати традиційними науковими принципами. Так, скажімо, філософ і соціолог Георгій Данилович Гурвіч очолив кафедру у Сорбонні і сьогодні вважається французьким вченим, а Пилип Олександрович Сорокін став першим професором соціології у Гарварді.

Таким чином, марксизм, підкріплений потужною ідеологічною, репресивною державною підтримкою, витісняв всі інші течії – у тому числі доволі зрілий позитивізм.

Ставлення до соціології дедалі погіршувалося. Марксистська наука не бажала мати нічого спільного з “буржуазною”, і з 1924 року *соціологія була проголошена несумісною з марксизмом*.

Зворотною стороною такої “перемоги” була штучна ізоляція СРСР від провідних здобутків світової соціології. Неминуче сталося так, що радянські (марксистські) соціологи були вимушені власноруч і без спира на встаткований, але “ідейно чужий”, підмурівок соціології вирішувати питання, які часто виникали

при становленні молодого соціалістичного суспільства. До того ж вчених з “вірною” - пролетарською - політичною орієнтацією після вказаних подій не вистачало, що обумовило потребу їх найшвидшої підготовки через загальноосвітні “робітничі факультети” (започатковані у 1919 р.), московський “Інститут червоної професури” (заснований у 1921 р.).

Парадоксально, але після вказаних подій, радянська і вітчизняна соціологічна наука у 1920-х роках продовжувала розвиватися, хоча і дедалі частіше називалася не власною назвою. Сучасні історики спостерігають *поширення емпіричних досліджень і вдосконалення дослідницьких процедур* – це навіть вписувалося у загальносвітові тенденції. З точки зору панівної ідеології були доволі детально досліджені: структура суспільства, соціологія організації праці, умов життя, молоді, села, містобудування (у тому числі урбаністики), злочинності, освіти і виховання, шлюбу, сім’ї тощо. Результати соціологічних досліджень публікувалися у спеціалізованих часописах. Розвивалася і соціальна статистика, яка забезпечувала науковців і планову економіку необхідною інформацією.

Разом з таким загальним задовільним станом практичних досліджень, які були затребувані і тому велися, розвиток теоретичної соціології був вельми проблемним. Марксистськими функціонерами, зокрема М.Бухаріним, вона була проголошена як нефілософська наука – тобто така, яка не повинна взагалі опікуватися теоретичними, світоглядними питаннями. При цьому вона сприймалася як підпорядкована *історичному матеріалізмові* – такому розумінню історії, коли соціальні і культурні явища детерміновані *способом виробництва матеріальних предметів*. При цьому плин історичних процесів тлумачилися не з позицій еволюції ідей (філософських, соціологічних та ін.), а суто у залежності від економічних чинників.

Як наголошують сучасні дослідники історії соціології, певний час наведена позиція М.Бухаріна була ґрунтом для дискусій, опоненти її розділилися за опініями.

Перші наполягали на збереженні за соціологічною наукою філософських (теоретичних) рис, хоча і у рамках марксистської філософії. Іншими словами, соціологія мала виступати у якості

теорії суспільного розвитку і методологічної бази для інших дисциплін, до сфери розгляду яких потрапляв соціум. При цьому у соціології радянські вчені виділяли конкретну соціологію – галузь знання, яка мала займатися прикладними дослідженнями суспільних процесів і явищ – така позиція згодом буде панувати у 1960 – 70 роки.

Друга, більш потужна, група опонентів була категоричнішою – вони вважали, що єдино вірною філософською теорією суспільства є історичний матеріалізм і вимагали *відмінити* соціологію. Це призвело до формування і затвердження спотвореного іміджу теоретичної соціології як альтернативи марксистському ученню, причому альтернативи буржуазної, псевдонаукової і тому ворожої. Таким чином, соціологію, принаймні академічну, станом на кінець 1920-х років влада Рад намагалася “скасувати”.

2. На тлі Української РСР до 1930-х років зосередженням соціологічних пошуків була Всеукраїнська академія наук (ВУАН), у ній функціонував *соціально-економічний відділ з кафедрою соціології*, де у період 1923 - 1930 рр. виходили “Записки соціально-економічного відділу”.

Завідував кафедрою Б.Кістяківський, соціологічні інтереси якого розглянуті вище. Після його смерті посаду завідувача обійняв філософ-марксист С.Семківський (який був невдовзі страчений) – така заміна цілком узгоджувалася з вище викладеними ідеологічними тенденціями. Крім цієї кафедри, соціологічні дослідження здійснювала Комісія ВУАН з вивчення *соціального руху*. У її межах було зібрано значний практично-дослідний фактаж, досліджена залежність продуктивності праці від заробітної платні та інших факторів. Комісія проіснувала недовго і внаслідок фінансових проблем (імовірно, штучних) у 1922 році припинила роботу.

Також слід зазначити, що свій науковий доробок у вітчизняні соціологічні пошуки привнесла *кафедра соціальної політики* при тому ж відділі ВУАН. Її члени вивчали взаємодію процесів народного господарства та інтересів робітників та селян.

До 1930-х років у ВУАН проводилися наукові семінари, на яких піднімалися проблеми громадського життя, соціальної філософії, царини права. Тут слід зауважити на активній соціологі-

чній діяльності вітчизняного філософа **Гілярова Олексія Микитовича** (1855 – 1938 рр.). Цей професор і академік ВУАН організовував семінари з питань соціальної філософії, досліджував питання психології натовпу, культури і цивілізації, прагнув визначити межі вживання методології природознавства при вивченні соціального життя.

Розвивати українську соціологію – нехай і в рамках СРСР - прагнув також академік М.Грушевський. Зафондувавши і організаційно забезпечивши ряд соціологічних закладів за кордоном, він прагнув зробити те ж саме на батьківщині. Коло його інтересів, окреслене вище, з часом розширилося – він активно досліджував специфіку українського народу, бажаючи це робити у „природних” умовах.

М.Грушевський волів перенести до України віденський УСІ, про що, зокрема, заявив перед членами ВУАН. Зрозуміло, що такі намагання не були підтримані Інститутом марксизму – великому українському академікові було дозволено лише відкрити і очолити у 1924 році *науково-дослідну кафедру* історії України. Саме тут продовжувалася діяльність М. Грушевського, а також його дочки – Катерини Грушевської (1900 – 1943 рр.), спрямована на розвиток генетичної соціології, етносоціології, фольклористики, соціології вікових категорій та історії соціології. При кафедрі було створено кабінет первісної культури, дві *секції* – *методології* і *соціології*. Така діяльність втілювалася, зокрема, у працях: “Первісне громадянство і його пережитки на Україні”, “Спроби соціологічного об’яснення народної казки”, “Соціологія старовини”, “До соціології старцівства”.

Попри відсутність офіційного дозволу, широкі намагання М.Грушевського де в чому втілювалися – згідно планів і концепцій УСІ протікала діяльність *Комісій історико-філологічного відділу* ВУАН: *культурно-історичної та історичної писемності*. Члени цих Комісій були, переважно, випускниками та (у минулому) співробітниками знаного віденського УСІ, а функції цього інституту фактично виконувала *Асоціація культурно-історичних досліджень* (1925 – 1927 рр.).

Читачеві на даний момент, імовірно, вже зрозуміло, чому саме назви більшості відділів, секцій, інших підрозділів, підпоряд-

кованих М.Грушевському, помірковано не включали назву “соціологічний”.

До певного часу розвитку вітчизняної соціології сприяли: *історична секція ВУАН, філософсько-соціологічна секція Київської науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН, Український демографічний інститут, Український науково-дослідний інститут педагогіки у Харкові, Етнографічне, Географічне і Антропологічне товариства, а також Український інститут марксизму-ленінізму, на базі якого, на початку 1930-х рр. була створена Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), при інститутах якої існували кафедри соціології.* До початку 1930-х років у друкованих органах ВУАН зустрічалися соціологічні статті і вітчизняні рецензії на праці провідних науковців Заходу.

На початку 1930-х років кількість вітчизняних теоретичних досліджень та їх масштабність зменшується. Зокрема це відбувалося на тлі посилення категоричності марксистсько-ленінської ідеології взагалі і позицій історичного матеріалізму зокрема. З середини 1930-х рр. соціологічні штудії (навіть практичні) перебувають *під забороною*. Безпосередньою причиною цьому стала праця Й.В. Джугашвілі (партійний псевдонім - Сталін) “Про діалектичний та історичний матеріалізм”. За висловами “вождя народів”, від 1936 року у СРСР існувало “безкласове суспільство”, у якому немає конфліктів, а тому соціологія як окрема наука, більше *не потрібна*. Тимчасово заборонені були також математична статистика, теорія ймовірностей і вибірки, структурно-функціональний аналіз.

Таким чином, історичний матеріалізм штучно зайняв місце “єдино вірного” соціально-філософського знання, а соціологічне - навіть як його складова, допоміжна форма, заперечувалося. Численні категорії соціологічної науки, теоретичні надбання, методологія були або асимільовані радянською схоластиком (діалектичним або історичним матеріалізмом) на абстрактному рівні, або заборонені для вживання – з показовими санкціями для незгодних.

3. “Відлига” стосовно ідеології, науки і, зокрема її соціологічної царини настала не скоро – вищенаведений стан проісну-

вав близько 30 років. Перші прояви пом'якшення ставлення до соціології відносяться сучасними науковцями приблизно до 1958 року.

У контексті тогочасної критики культу особистості Й.Сталіна, штучного пригнічення ряду наук, Радянська влада здійснила доволі прогресивний крок. Це був дозвіл, даний радянським науковцям на участь у III Міжнародному соціологічному конгресі (1955 рік, Нідерланди). Цілком у дусі часу, гаслом якого було не відставати ні у чому від Заходу, була дещо послаблена “залізна завіса” – СРСР відвідали ряд знаних зарубіжних соціологів-теоретиків (!) – Роберт Кінг Мертон, Раймон Арон, Толкотт Парсонс. Загалом такі заходи призвели до певної, бодай часткової легалізації соціології – у 1958 році Інститут філософії АН СРСР формує *Радянську соціологічну асоціацію (РСА)*, у 1960 році - *відділ соціології*, а у 1968 році - *Інститут конкретних соціологічних досліджень*. До широкого поступу теоретичної соціології це, звісно відразу не призвело, але принаймні конкретні соціологічні дослідження були принципово дозволені.

Читач розуміє, що радянська влада і, відповідно, наука, не могла піти на більше. Відновлення за соціологією права проводити незалежні від тенденційної “єдино вірної” філософської науки – діалектичного матеріалізму, теоретичні пошуки, одночасно переводило б її у розряд рівноправної, а це було неприпустимо. Соціологи могли б швидко пригадати альтернативні марксистські погляди, відшукати наукові контраргументи, похитнувши цим всі теоретичні, парадигмальні підвалини ідеології – не говорячи вже про сферу економіки, культури, права, суспільних взаємин. Тому реанімованій прикладній, спочатку ледь жевріючій, радянській соціології була виділена формальна роль *допомоги у розбудові просунутого соціалістичного суспільства*.

З цього, відповідно, слідувала відсутність наукової спадкоємності напрацьованому до 1930 року соціологічному надбанню, зокрема, українській національній традиції.

Проте з часом поступ прикладної соціології все більше розгортався. В Українській РСР *лабораторії конкретних соціологічних досліджень* формуються у 60-х роках при Київському, Харківському, Львівському університетах та інших вищих навчальних за-

кладах. Широка їх діяльність скоро призвела до виокремлення конкретної “промислової соціології”, представники якої опікувалися визначенням ролі “людського чинника” у промисловій сфері. Цій тематиці загалом були присвячені наукові публікації у періодичних збірках “Соціальні дослідження”, а також у “Інформаційному бюлетені РСА”. Згодом результати вже масштабних прикладних досліджень неминуче *почали теоретично узагальнюватися*, зокрема, у працях “Соціологія у СРСР”, “Соціологія та ідеологія”, “Соціологія і сучасність”.

Зрозуміло, що серед спеціальної теоретичної, а, тим більше, перекладної соціологічної літератури у кінці 1960-х років офіційно видавалася лише невелика кількість такої, що не суперечила доктринам марксизму. Разом з тим, негласний попит був значно ширший і його частково задовольняв так званий “самвидав” – таємно надруковані і тиражовані на приватних побутових друкарських машинках (або напіваматорським фотографічним способом) переклади соціологічних праць.

Таким чином, “другий”, посталінський старт радянської соціології може бути охарактеризований як порівняно менш масштабний, аніж “перший” – після жовтневої революції.

Подальший її розвиток супроводжується рядом вад, джерело яких цілком зрозуміле читачеві. Серед таких негараздів, зокрема, виділимо:

- брак кваліфікованих фахівців, який позначався на кількості та якості досліджень;
- суто емпірична спрямованість.

Разом з цим зазначимо, що радянська наука загалом сприяла розвитку і вдосконаленню соціологічних дослідницьких методик. Проте права узагальнювати результати досліджень, робити об’єктивні висновки, відшукувати нові закономірності соціологія була позбавлена – це намагалися робити представники марксистської науки – цілком очікуваним тенденційним, заідеологізованим або надто загальним чином.

Розвиток радянської соціології знає також і намагання повернути соціології статус незалежної науки. Вони, як зазначають дослідники, були здійснені такими науковцями, як Ю.Левада, Н.Наумова, Р.Ривкіна. Дискутуючи (!) з ортодоксами марксизму,

вони відстоювали тлумачення соціології як не лише прикладної, але й теоретичної дисципліни, яка базується на емпіричних дослідженнях.

Такі спроби не пройшли непомітно, на початку 70-х років у СРСР було відновлено ідейні утиски стосовно всіх науковців, незгодних з панівною ідеологією. Активна діяльність соціологічних закладів АН СРСР була припинена або призупинена, відбувалося знищення ідеологічно невитриманих соціологічних праць, масові звільнення провідних соціологів з високих посад і заміна їх ідеологічно бездоганними функціонерами.

Загалом це знову призвело до “жевріння” радянської соціології на зламі 70-80-х рр. ХХ ст. У другій половині 70-х – першій половині 80-х років радянська соціологія стала млявою, нединамічною наукою, інтерес до неї у суспільстві різко впав. Такі, загалом малосприятливі для нормального і природного розвитку соціології умови відбилися і на вітчизняній науці. На початку 60-х, як і загалом у СРСР, в Україні відновлюється практика конкретних соціологічних досліджень, результати яких часом навіть не друкувалися. Формально у Інституті філософії АН УРСР діяв відділ соціології (відкритий у 1968 році), під егідою якого видався збірник “Філософія і соціологія” – питома вага у ньому праць соціологічної тематики була невелика.

Під кінець 1970-х років конкретно-соціологічні пошуки поживалися – соціологічні відділення і кафедри організуються при університетах Києва, Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Луцька, нечисленні наукові видання доповнюються часописом “Соціологічні дослідження”.

Чергова хвиля ідеологічного пресингу у СРСР соціологічних штудій відбулася у середині 80-х років – вона була пов’язана з порівняно немасштабною дискусією про предмет соціологічної науки. Інститут соціологічних досліджень АН СРСР був реорганізований у *Центр опитувань суспільної думки* (!). Назрівали нові гоніння на соціологію.

Проте на заваді черговій “забороні” соціологічної науки стала наступаюча у СРСР “*перебудова*”. З історичної точки зору *практично миттєво* зникли будь-які формальні перепони, стримуючі розвиток теоретичної її галузі – їх було скасовано Постановою

Політбюро ЦК КПРС “Про підвищення ролі марксистсько-ленінської соціології у розв’язанні вузлових проблем радянського суспільства” (1988 рік).

Соціологія раптово була оголошена потужним інструментом перебудовчих процесів та нової ідеології. Різким контрастом виглядає такий “дозвіл” – на відміну від минулого стану, проте він дійсно таким і був. Інститут соціологічних досліджень АН СРСР перейменовують у Інститут соціології АН СРСР, а Вищі партшколи – у *Соціально-політичні інститути з підготовки соціологів та політологів*. Численні наукові публікації настійно наголошували на помилковості одного лише марксистського наукового підмурівку - тривалий період боротьби радянської соціологічної науки за її самостійність завершився перемогою, яку принесли зовнішні сприятливі обставини. Проте чи була штучно ослаблена радянська соціологія готовою до такої раптової свободи?

В Українській РСР відбувалися аналогічні процеси – у 1990 році утворюється Інститут соціології АН України (тепер Інститут соціології НАНУ), Соціологічна асоціація України (САУ), у ряді ВНЗ відкриваються факультети та відділення для підготовки фахових соціологів, започатковуються спеціальні соціологічні, утворюються Ради з захисту дисертацій на здобуття ступеня кандидата і доктора соціологічних наук. Дослідники цілком справедливо зазначають, що саме з цього часу починається новітній розвиток вітчизняної соціології саме як української.

4. Порівняно нетривалий розвиток соціології у межах України як незалежної держави має власну історію.

На тлі відсутності ідеологічних обмежень науковці на початку 90-х років ХХ ст. висловлювали цілком оптимістичні прогнози щодо розвитку соціологічної науки. Зберігалось і розвивалось перебудовче ставлення до неї як до науки, що допоможе швидко виправити негаразди у суспільному, економічному і культурному житті. Відзначимо, що доволі потужно триває формальна інституалізація соціологічної науки і освіти – тривають наукові дослідження, соціологія стає обов’язковою дисципліною у вищій школі, відповідно з’являються перші вітчизняні підручники (по части написані російською).

Разом з цим, як зазначають дослідники, надмірна популяризація соціологічної науки часто-густо призводила до парадоксальних наслідків. Численні недержавні соціологічні інститути та приватні *модні* служби мали доволі сумнівну репутацію – їх дослідження, аматорські концепції, якість підготовки фахівців часто-густо була поза критикою. Причиною таких негативів зокрема було те, що до соціологічної науки були залучені “старі” (марксистсько-ленінські) кадри, а також дилетанти – після численних радянських гонінь висококласних фахівців у країні було вкрай мало.

Скоро низька якість рекламованих “соціологічних” організацій негативно позначилася на бізнесовому і суспільному авторитеті соціологічної науки, що відповідно опосередковано відбилося на її фінансуванні. В умовах вульгарно-капіталістичних відносин потенційні замовники – адміністратори і керівники, наукова обізнаність яких почасти була слабкою, не мали бажання витратити кошти на соціологічні дослідження, які:

а) були їм незрозумілими самі по собі, а також їх “мудровані” результати;

б) іноді мали невисоку якість;

в) не гарантували швидкого матеріального зиску.

Ті з нечисленних грамотних і ерудованих управлінців “нового типу”, які, можливо і мали бажання залучити до виробничого процесу соціологічну науку, часто не мали на це коштів.

Сукупно такі явища призвели до того, що найбільш активно фахові соціологічні дослідження були затребувані і добре фінансувалися при виборчих кампаніях, рідше – у маркетингових дослідженнях попиту покупців. Ясна річ, мова йде переважно про конкретні соціологічні дослідження – позитивна динаміка вітчизняної теоретичної соціології і спеціальних соціологічних теорій довго залишалася неістотною.

Щодо державної підтримки вітчизняних соціологічних студій, то вона була і залишається переважно формальною. Попри спеціальний Указ Президента України (Л.Д.Кучми) “Про розвиток соціологічної науки в Україні”, владні органи поживляють інтерес до неї лише коли воліють знати електоральний стан, або віднайти нові технології впливу на нього.

Треба визнати, що таке вузьке (а іноді і некоректне) застосування емпіричних соціологічних досліджень певною мірою дискредитувало соціологічну науку. На жаль, навіть поодинокі псевдосоціологи, які радше прагнули не до об'єктивності, а до проституювання науки, були тією “ложкою дьогтю”, яка більш помітна, аніж всі вагомні фахові надбання вітчизняної науки.

Академічні науковці, об'єднані під егідою САУ, не могли не відреагувати на зниження іміджу соціологічної науки. Одним з способів боротьби за об'єктивність і науковість досліджень стала акредитація соціологічних установ України САУ, поширення її інститутів, регулярне проведення фахових конференцій, фундація мережі відділень – у тому числі Донецького, Харківського, які очолили імениті українські вчені. Серед періодичних традиційних і помітних конференцій національного та міжнародного масштабу тут слід назвати “Харківські соціологічні читання”, “Проблеми розвитку соціологічної теорії”, “Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління”.

Внесок сучасних вітчизняних науковців-соціологів у розвиток цієї царини науки вагомий і стає з року в рік все більш помітним. На зміну тотальному засиллю російськомовних підручників, або праць російських соціологів, серед яких трапляються праці з імперським або войовничим марксистським ідеологічним підтекстом, приходять фахові, схвалені Міністерством освіти і науки України, інститутами САУ, соціологічні видання. Інші вітчизняні наукові організації, зокрема НТШ, також долучаються до розвитку соціології – під проводом їх секцій або відділів видаються заборонені за радянських часів праці іменитих науковців (Микити Шаповала, Михайла Грушевського та інших).

У свою чергу це створює базу для відродження виділених нами раніше національних соціологічних традицій, появи праць, присвячених національній і культурній ідентифікації, питанням звичаєвої, мовної, соціальної, духовної самобутності, а також розвиткові вітчизняного соціуму у перехідний період. Такі праці дійсно є частими сьогодні у наукових часописах, збірках праць і вісниках. Крім цього, триває колективна діяльність вітчизняних науковців, спрямована на формування і розвиток національної терміносистеми – подібно до інших галузей української науки.

Насамкінець цього розділу зазначимо, що сьогодення українська соціологія є поліпарадигмальною – і це, загалом, добре. Деякі з вчених продовжують розвивати марксистську традицію, певна кількість прагне запозичити західні або російські соціологічні концепції, “найпросунутіші” ж у своїх пошуках намагаються їх розвинути, а також звернутися до вітчизняних наукових надбань.

Загальні підсумки за темою:

Розвиток вітчизняної соціологічної науки за часів Радянського Союзу був переважно непростим, повільним і дискретним. На зміну ранньому плюралізму соціологічних позицій невдовзі прийшло войовниче домінування однієї – марксистської, яка багато у чому була викручена і спотворена радянськими ідеологами. Тривалий час соціологія СРСР (і, відповідно, УРСР) або була взагалі заборонена, або вважалася другорядною складовою філософської науки.

Не дивлячись на це, у СРСР тривали доволі помітні і регулярні емпіричні соціологічні дослідження. Проте розвиток навіть прикладної складової соціологічної науки не був простим – заідеологізована радянська наука ініціювала періодичні “скасування”, “заборони”, закриття її інститутів.

Водночас таке положення змінилося на протилежне – будь-які перепони розвиткові теоретичної соціології і спеціальних соціологічних теорій були зняті під час “Перебудови”. Це загалом благотворно вплинуло на відродження нашої царини науки – у тому числі, національної української.

Сучасна соціологічна наука, слабо підтримувана державою, створила мережу інститутів і успішно опонує непрофесійним або псевдонауковим організаціям. При цьому останні є чи не найбільшою проблемою для іміджу національної академічної науки.

Вітчизняна соціологія вже має потужні центри (школи) – як правило ними є освітні заклади Києва, Харкова, прагне таким стати і ДонДУУ. Під їх проводом відбуваються конференції, семінари, видається спеціальна і навчальна література.

Тематика, яка цікавить сучасних науковців, полівекторна - загалом вона обіймає спектр проблем соціальної структури, іден-

тичності, соціального розвитку на тлі перехідних процесів, громадської думки, потужно відроджується цікавість до вітчизняних соціологічних надбань і традиційних вітчизняних тем – етносоціології, соціології української культури, ментальності тощо.

Питання для самоперевірки:

1. *Окресліть основні тенденції розвитку вітчизняної соціології після 1917 р.*
2. *Які функції виконувала соціологія у першій половині XX ст. у СРСР, УРСР?*
3. *З чим пов'язаний розвиток соціології на початку 60-х рр. XX сторіччя?*
4. *Як відбувалося відродження теоретичної соціології під час "перебудови"?*
5. *Стисло охарактеризуйте САУ, її пріоритетні напрямки роботи.*
6. *Які потужні соціологічні школи існують сьогодні, їх загальна проблематика?*

Література за темою:

- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні - Львів: Новий світ - 2000. - С. 106 - 114.
- 📖 "Соціологія управління". Серія "Спеціальні та галузеві соціології". Т. VI. Вип. 1 (46). - Донецьк: ДонДУУ, 2005.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 419 –422
- 📖 Енциклопедія українознавства. Т.8. – Львів: НТШ – 2000. – С. 2963 – 2964.
- 📖 В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.

Тема 8. УКРАЇНСЬКІ СОЦІОЛОГІЧНІ ПОШУКИ У ЕМІГРАЦІЇ

- 1. Загальний стан української соціології у еміграції.*
- 2. Наукова діяльність видатних українських соціологів за кордоном.*

1. Як зазначено у попередніх темах, на початку ХХ сторіччя у країнах західної Європи і США авторитет вітчизняних науковців був досить високим – зокрема завдяки працям М.Грушевського, М.Ковалевського та інших соціологів. Більше того, поза межами України (Російської імперії, СРСР) було створено ряд потужних соціологічних інститутів і наукових об'єднань академічного типу - **Український соціологічний інститут** (Відень), **Українське соціологічне товариство** і **Український інститут громадознавства** (Прага), **НТШ** (глобально об'єднує українських науковців, має численні осередки в Україні і за кордоном), **Українська господарська академія** (Подєбради) та ін. Стратегічною метою таких установ було служіння українському відродженню, підтримка і розвиток української культури, науки, освіти і просвітянських традицій.

Вітчизняні науковці, які не змогли змиритися з ідеологічними і політичними утисками на батьківщині, вимушені були продовжувати наукову діяльність під патронатом цих організацій у еміграції. Така діяльність, яка була плідною і втілилася у ряді наукових праць: **М.Драгоманова** “Вибрані твори”, **В.Ковалю** “Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації”, **С.Бородаєвського** “Історія кооперації”, **В.Петріва** “Військо і суспільство”, **В.Мандрики** “Соціологія освіти в Америці”, **М.Шаповала** “Соціологія українського відродження”, “Загальна соціологія”, “Соціографія України”, “Соціологія України”, у публікаціях соціологічного часопису “Суспільство” та інших.

На тлі такої великої маси фахових досліджень на особливу увагу заслуговують соціологічні праці В.Старосольського, М.Шаповала, О.Бочковського, а також В.Липинського. Розглянемо їх детальніше.

2. Український письменник, соціолог і політичний діяч **Микита Юхимович Шаповал** (1882 – 1932 рр.) головну увагу у соціологічних працях приділяв *проблемі суспільства*, а також питанням *руху української нації*. Щодо поглядів на суспільство, то М.Шаповал дефінував його як гуртування людей, які живуть у взаємному зв'язку – коли поведінка однієї людини чи кількох осіб детермінує поведінку інших. Вчений також здійснив плідну спробу класифікувати суспільні групи, виділивши такі їх види:

- організовані (всередині них є взаємини керівництва і підлеглості);
- неорганізовані (відсутня стала організація);
- елементарні або прості (в них індивіди поєднані за однією ознакою);
- кумулятивні (індивіди поєднані за кількома ознаками).

Видатний український соціолог розробляв також положення про *національне суспільство*, яке є мікрокосмом світового суспільства і у стислій формі виконує його функції у економічній, культурній, політичній сферах. Такі позиції М.Шаповал екстраполював, перш за все, на українську націю, вказуючи, що суспільство в Україні стане зрілим лише тоді, коли на теренах нашої держави ці сфери будуть встаткованими, а громадяни самостійно підтримуватимуть їх на рівні сталого розвитку.

Таким чином вчений вважав соціологію “правдивою наукою про суспільство”, інтелектуальним інструментом становлення української державності.

Базові праці М.Шаповала: “Українська соціологія” (1927 рік), “Соціологія українського відродження” (1927 рік), “Загальна соціологія” (1929 рік), “Соціологія України” (1933 рік). Частина праць є, власне, ґрунтовними підручниками з соціологічної науки. Логіка її викладання була у М.Шаповала такою:

- відомості про людину і про форми суспільної організації;
- чинники суспільного руху;
- суспільний процес, під яким сукупно розумілися культурний, господарський і політичний;
- витвори суспільного життя - корисні (мову, письменство, науку, мистецтво, право та ін.) і некорисні (злидні, самогубство, гніт, зиск та ін.);
- розвиток суспільства від початкових до сучасних форм.

Слід відзначити, що український соціолог доволі оригінально відносив у розряд соціальних такі чинники, як космічні - фізичні, хімічні, геокліматичні (світло і темряву, тепло і холод, вплив Сонця і Місяця, родючість землі та багато іншого). Вони разом з біологічними, психічними та соціальними, на думку М.Шаповала, утворюють *складну систему*, яка впливає на поведінку людини. М.Шаповал наголошував, що врахування комплексності і системності впливу цих факторів допоможе усвідомити складну детермінацію суспільної поведінки індивідів і соціальних груп. Перебуваючи певною мірою під впливом психологічних та психофізіологічних концепцій – біхевіоризму і вчення про рефлексі, він вважав, що комплексний вплив названих чинників спричиняє складні рефлексивні реакції людини і людських скупчень (груп). Обґрунтування цих думок українського соціолога зокрема міститься у фундаментальній праці “Загальна соціологія”.

Крім цього, М.Шаповал, будучи впливовим вченим, визнаним європейськими науковими і політичними колами, надавав активну інформаційну, моральну, а, почасти, і матеріальну підтримку радянським вченим, які прагнули до еміграції з СРСР. Така допомога була ним надана у тому числі Пилириму Сорокіну, який згодом особисто познайомився і висловив подяку М.Шаповалу.

Володимир Старосольський (1878 – 1942 рр.) – український соціолог і правознавець. Подібно до більшості емігрованих науковців, соціологічні інтереси його були зосереджені навколо *проблеми нації, держави*. Аналізував вчений також *соціологічні аспекти права*. У своїх працях “Причини до теорії соціології” (1902 рік), “Теорія нації” (1921 рік) вчений визначав націю як суб’єктивну цілісність з її внутрішнім психічним змістом, що перетворює її на суб’єкта (“особовість”) історичного процесу. Націю В.Старосольський *атрибував свідомістю* (базова характеристика), *власним життям, волею*, а також *долею*. На думку соціолога, джерело націотворення полягає у прагненні суспільної спільноти до політичної самостійності, самоврядування.

Щодо соціологічно-правничих поглядів, то у них простежується певна кореляція з деякими думками Р.Мертон, Е.Дюркгейма. Так, В.Старосольський зазначав, що соціологія, зокрема, покликана визначати і аналізувати причини поведінки

людей, яка суперечить правовим нормам (девіантної). Він також аналізував дію правових норм на громадян, називав державу одним з різновидів соціальних зв'язків, сутність якого полягає у силі правових норм. Загалом вчений зазначав, що існує значна розбіжність між догматичним і соціологічним розумінням правового регулювання.

Вплив провідних світових соціологічних поглядів того часу простежується і у працях іншого відомого українського соціолога, публіциста, політичного діяча **Бочковського Ольгрета Іпполіта** (1884 – 1939 рр.). Соціологію він розглядав як науку про суспільство, головним предметом якої (подібно до В.Старосольського) є *народ і нація*. Професор Бочковський вважав, що соціологія повинна залишити позаду “пережитки” позитивізму і не ототожнювати закони природи і суспільства. Досліджуючи соціум, він наголошував, що головними процесами у його розвитку є суспільна інтеграція і диференціація.

Найбільшу цікавість вітчизняного науковця викликав народотворчий процес, у якому він виділяв два етапи:

- *етногенеза* – охоплює термін від становлення народу. Головною передумовою цього процесу є господарський зв'язок окремих верств суспільства. Одним з результатів цього етапу є утворення з “етнографічної сировини” народу для наступних перетворень його у націю;

- *націогенеза* – наступний етап націотворення, може ініціюватися певними потрясіннями, кризами. Впродовж певного періоду народ перетворюється на окрему суспільно-культурну особистість (націю), індивідуальність, яка має, зокрема, національну свідомість.

Саме О.Бочковський у своїх працях “Народження нації” (1939 рік), “Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового розгляду нації” (1927 рік) розробив концепцію виокремлення системи нових соціологічних дисциплін, обґрунтувавши їх актуальність.

Вельми цікавою для нашого дослідження є персоналія українського історика, соціолога і публіциста **В'ячеслава Казимировича Липинського** (1882 – 1931 рр.). Зазначимо, що він був та-

кож відомим політиком свого часу – засновником партії “Український союз хліборобів-державників”, послом УНР у Відні.

На формування його наукового світогляду вплинули теорії еліти, соціального конфлікту, раціоналістичні тенденції науки Західної Європи. Науковий твір: “Листи до братів-хліборобів” (1926 рік).

Головною концепцією В.Липинського як соціолога є *його теорія організації національних еліт та їх кругообігу*. Якщо детальніше, то вчений вважав, що кожна нація є творінням особливої групи людей, які здобули владу у своєму суспільстві. Прямо не вживаючи для їх визначення термін “еліта”, вітчизняний соціолог оперував поняттями “національна аристократія”, “провідна (або правляча) верства”. У свою чергу, шляхами до формування такої суспільної групи, на думку В.Липинського, є: класократія, охлократія і демократія.

Опікуючись питаннями соціальної структури, вчений дискутував з концепціями соціальної рівності, обстоюючи ідею суспільної ієрархії. Соціолог виділяв такі класи: промисловий, хліборобський, фінансовий, купецький та інтелігенцію. При цьому у кожному з класів він виокремлював організаторів – “панів” і сукупність організованих – “народ”. Атрибутами перших були більша активність і більша індивідуальна сила (організаційна, політична), а для других – сила більшості і сила числа.

Головною політичною метою В.Липинського було створення української незалежної держави. Певною мірою, у своїх намаганнях він був більш радикально налаштований – коли велика кількість українських науковців у екзилі атрибували націю фольклором, мовою, культурою, звичаями, вчений говорив про нагальність створення *державотворчої національної еліти, українського монархізму*.

З часом активність українських соціологічних (і наукових взагалі) пошуків у еміграції зменшилася. Причинами цього є, імовірно, культурна асиміляція, Друга Світова війна та інші чинники. Проте можна говорити саме про зменшення, а не про зникнення українознавчих досліджень – українські наукові установи поза межами України і сьогодні існують у країнах Північної і Південної Америки, Австралії, Європи, Азії (у Росії), охоплюючи ши-

рокий спектр діяльності – наукової, просвітницької, культурної, правничої, політичної, адміністративної (у межах країн мешкання).

Загальні підсумки за темою:

З середини 20-х років значна частина інтелектуальної вітчизняної еліти емігрувала за кордон через радянські репресії, що відбувалися у загальнонауковій, громадській, політичній сфері. Вчені-емігранти гуртувалися під проводом численних і потужних наукових інститутів, частина яких була створена ще до Жовтневого перевороту.

Українські науковці активно продовжували свою академічну діяльність, спрямовану загалом на розвиток теоретичної соціології.

Разом з цим їх вагомий і багатогранний науковий доробок повною мірою відбиває оригінальність вітчизняної соціологічної тематики – зокрема активно опрацьовувалися теоретичні підвалини розбудови української нації, її ролі і місця серед інших, оптимальної влади тощо.

Іншими словами, існують всі підстави стверджувати, що саме емігровані вітчизняні вчені продовжували розвивати *традиційну тематику* української соціології, сфера якої охоплювала питання суспільного розвитку, націотворення, сутності права. Також можна справедливо вважати, що саме діаспорова українська соціологія є прямою спадкоємницею класичної, а сучасна переробка її надбань є необхідною для наступного розвитку вітчизняної соціологічної науки.

Питання для самоперевірки:

1. *Стисло охарактеризуйте базовий науковий інститут, під егідою якого здійснюється головний об'єм наукової роботи українських науковців за кордоном.*
2. *У чому виявляється спадкоємність праць діаспорових науковців з тематикою вітчизняних соціологічних досліджень, які тривали до 1917 р.?*
3. *Як впливали західні соціологічні, філософські і психологічні течії на погляди українських соціологів?*

4. Назвіть провідних вітчизняних соціологів, наукова діяльність яких тривала за межами України, стисло охарактеризуйте їх погляди (на вибір).

Література за темою:

- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навчальний посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 115 - 129.
- 📖 Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996. – 446 с.
- 📖 Бібліографія записок наукового товариства імені Шевченка. Томи I - ССXL (1892 - 2000). - Львів: НТШ, 2003. - 739 с.
- 📖 В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.
- 📖 Енциклопедія українознавства (репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.). – Львів: НТШ, 2000.
- 📖 М.Шаповал. Загальна соціологія. – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 368 с.

Тема 9. СУСПІЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЯК ТЛО СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕМАТИКИ

1. Стислий огляд початку трансформації радянського суспільства.
2. Пошук нових адекватних наукових термінів, впровадження нових понять.

1. У переважній більшості вітчизняних соціологічних досліджень останніх десятиліть прямо чи побічно вказується, що аналізовані явища і процеси тривають у *транзитивному* суспільстві, яке має певну специфіку. Так чи інакше, *перехідний стан*, *трансформація* розуміється пострадянськими дослідни-

ками як тло суспільних змін. Однак, навіть у дослідженнях, спеціально присвячених вивченню цього контексту далеко не завжди вдається чітко визначити якісні характеристики, специфіку транзитивного стану, хоча нагальна важливість вивчення перетворень перехідного суспільства вченими добре усвідомлюється і повсякчас підкреслюється. Іншими словами, у численних вітчизняних соціологічних (і не лише) аналітичних працях трансформація береться як даність або аналізується поверхово – такий підхід, зрозуміло, не може вважатися цілком зрілим, бо є, по суті, некритичним.

Разом з цим відзначимо, що пострадянська вітчизняна соціологічна наука, особливо останнім часом, все ж намагається подолати вказаний недолік і вивченню специфіки явища суспільної трансформації приділяється дедалі більша увага. Вчені добре усвідомлюють, що теоретичного розгляду нині вимагає не лише семантика понять “перехід”, “трансформація”, але і сукупність складних суспільних процесів, які є їх сутністю. Опікуються соціологи нині і прогнозом щодо руху вітчизняного транзитивного суспільства. Розглянемо цей напрямок сучасних теоретичних пошуків детальніше.

Поняття “трансформація” сьогодні використовується для характеристики стану пострадянських суспільств, змін, які відбуваються у них. У науковому колі триває і, імовірно, буде тривати ще десятиліття, дискусія щодо сутності, векторів і доцільності цих змін. Зазначимо, що такий стан є, в принципі, нормальним, бо соціологія, як ми пам’ятаємо, є наукою поліпарадигмальною. Разом з цим, переважна більшість опонентів погоджуються з визначенням джерела і темпорального початку трансформаційних процесів, вважаючи ним суспільно-політичні перетворення у СРСР, які відбулися у середині 1980-х років. Тоді, як пам’ятаємо, державним (партійним) апаратом було проголошено курс на “перебудову” – практично докорінне реформування радянського ладу.

Керівними партійними діячами була проголошена стратегічна мета подолати “застійні явища”, які призвели до “невірного розуміння”, перекручення парадигми соціалістичної моралі, неефективного управління економікою країни, ідеологічного колапсу

тощо. Наслідки цих явищ, як цілком справедливо підкреслювали ідеологи “перебудови”, призводили до стазисних явищ соціально-економічного розвитку. Антонімом і протипологом такому „застою” була проголошена складова “перебудови” – “прискорення”, яке передбачало відродження духу соціалістичних цінностей, вивільнення творчої ініціативи працівника, активне залучення широкої громадськості до справ країни тощо. Назагал, основні задачі “нового курсу” були задекларовані так:

- подолання стагнаційних явищ і процесів шляхом утворення ефективних механізмів прискорення соціально-економічного розвитку суспільства;
- широке впровадження не адміністративно-командних, а зрілих наукових економічних методів управління, що передбачало, зокрема, стимулювання креативності і підприємливості у працівників, громадян;
- широке впровадження численних науково-технічних досягнень у виробничий процес і планову економіку загалом;
- розвиток демократичних процесів – зокрема, самоврядування і “гласності”;
- зміцнення соціалістичної дисципліни і відповідних традицій;
- розвиток соціальної сфери, подолання “зрівнялівки”, принципний дозвіл на високі прибутки і адекватний ним рівень життя.

Безумовно, ряд з вказаних принципів присутній і у сучасній політичній риториці – причому не лише українській і, до того ж, переважно, не у контексті побудови радянського ладу. Тобто більшість з цих правил є уособленням суспільної справедливості за будь-якого суспільно-політичного ладу. Але за “перебудови” їх настійне впровадження тлумачилося винятково як повернення до духу “справжнього” радянського розвиненого соціалізму. При цьому традиційно підкреслювалася фундаментальність метаморфоз, їх революційний характер, що для ідеології СРСР було цілком типовими гаслами.

Разом з цим таке “повернення” оригінально поєднувалося з ідеєю руху Країни Рад назустріч суспільно-політичним, економічним, культурним та іншим надбанням світової цивілізації, включаючи капіталістичні (хоча спочатку прямо про останнє не говорилося). Імовірно це розумілося як прагнення асимілювати

найкращі надбання у галузі управління економікою, культурними процесами тощо - соціалістичній ідеї таким чином відводила-ся лише номінальна функція. Зрозуміло, що на широкий загаль такі концепції до кінця XX сторіччя практично не виносилися.

Лише у кінці 80-х років ця тема “відкривається” і починає широко обговорюватися. Поштовхом цьому стали “оксамитові” революції у колишніх соціалістичних країнах Європи, які створили прецедент відходу від тоталітарного (радянського) варіанту суспільного розвитку.

Стан активної полеміки пройшов доволі швидко і згодом, у 90-х, тема політичної ідеології вже певною мірою втратила актуальність - багатьма вченими і політиками “по замовчуванню” капіталістична ідеологія була визнана якщо не прогресивнішою за радянську, то, принаймні, цілком життєздатною. Натомість обговорювалося інше – переваги ринкової економіки над плановою.

Науковцями і господарниками, зрозуміло, розробляються концепції і механізми *переходу* на ринкові відносини, певний ґрунт чому створює інша складова “перебудови” – “самоокупність”, яка сприяє впровадженню у економіку елементів ринку. Такі пошуки пожвавлюють інтерес до донедавна забороненої літератури - капіталістичної економічної, соціальної теорії – у тому числі вітчизняної дорадянської. Ці джерела швидко заповнюють “нішу”, яка вивільнилася після зменшення актуальності радянських економічних, соціологічних концепцій – у світогляді вчених і політиків розширюється вибір альтернатив парадигм мислення, наукового пошуку.

2. На такому ідейному, політичному і науковому тлі і починають застосовуватися поняття “*перехід*”, “*трансформація*”, а також близькі до них за змістом – “*транзит*”, “*транзиція*”. Вони вживаються, зокрема, науковцями, які аналізують можливість і механізми перетворення тоталітарної системи на демократичну. Як відзначають сучасні дослідники, дуже швидко названі поняття екстраполуються у широкому спектрі тематики і зустрічаються, зокрема у такому сенсі:

- ідеологічному – як загальний відхід від всього негативного (“комуністичного”) – при державотворенні після розпаду СРСР („*транзитивні країни*”);

- як стадія або процес наближення економічних систем до ринкових стандартів – зокрема шляхом копіювання ринкових механізмів (“перехідна економіка”);

- як утворення інститутів громадянського суспільства на противагу тоталітарному („перехідне суспільство”);

Вказані поняття стають вживаними і у соціологічній науці – при дослідженні і описі метаморфоз суспільних процесів, динаміці індивідуального мислення, мотивації, груп, політичних уподобань тощо.

Окремо і побічно відзначимо, що при характеристиці *практично всіх* граней суспільства, економіки і культури широко впроваджується поняття “криза”, яке є часто вживаним і сьогодні (часто як штамп - без необхідної потреби – можливо, внаслідок інертності мислення колишніх радянських функціонерів). Зазначимо, що науковці, у порівнянні з рядом політичних або господарчих (що часто одне і те ж) діячів доволі не часто його застосовують, вважаючи його надто категоричним. Так, у соціологічній науці воно цілком справедливо вважається малопродуктивним у порівнянні з зазначеними “перехід”, “трансформація”, “транзиція”, які не несуть елементу навіювання песимізму.

Останні поняття, особливо “трансформація”, є зручними тому, що включають у себе *телеологічний елемент – фактор доцільності, цілепокладання*. Як правило, такі терміни пов’язуються з метою зміцнення державності, подолання тоталітарних рудиментів, розвитку ринкових відносин тощо. Іншими словами, існує прогресуюча тенденція витіснення поняття “перехід” з наукового вжитку, бо воно слабко апіорно пов’язане з упорядкованістю, стратегічністю і однозначною позитивністю руху.

Разом з цим зазначимо, що нинішні намагання науковців цілісно і однозначно аналізувати перетворення пострадянського соціуму ще далеко не завершені. Відмічається різниця навіть у концептуальних підходах до трансформації – одні вчені розуміють її як динамічний стан, інші – як багатоскладовий процес. До пов’язаного розуміння таких позицій підходять лише небагато з них.

Певний час у науковій, громадсько-політичній та іншій риторичі, крім зазначених, поширювалося також і поняття “модерні-

зація” суспільних та інших відносин (їх “осучаснення”) як певний синонім “трансформації”. Загалом таке тлумачення може бути назване вірним, але не до кінця, бо перше вживається не просто як перетворення, а у контексті *наближення* соціокультурних, економічних, політичних рис пострадянського, зокрема, вітчизняного середовища *до найкращих світових зразків*.

Разом з цим самі “світові зразки” також аналізуються соціологами, економістами, політологами. У їх аналізові і характеристиці вчені оперують такими поняттями і категоріями, як: “глобалізація”, “постіндустріальне” або “постмодерне”. Загалом гуманітарні дослідження показують, що у сучасному світі відбуваються складні взаємопов’язані але протилежні процеси інтеграції і диференціації – стосовно економічних, культурних, різноманітних суспільних сфер. Явища ці вивчені загалом непогано, тлумачення їх є доволі однозначним, проте стосовно наслідків, перспектив їх загрози або вигідності індивідові, особистості, суспільній групі тривають запеклі дискусії.

Сукупно з зазначеним вище, це ускладнює задачу побудови цілісного бачення трансформаційних процесів у пострадянських країнах – як локально, так, тим паче, у контексті врахування світових тенденцій.

Чи означає такий стан речей те, що сьогодні треба відмовитися від намагань продовжувати транскрипцію поняття “трансформація”, оскільки така задача є вкрай важкою? Напевно, ні. Вчені наголошують, що більш конструктивним підходом є *кількісне накопичення* відомостей (емпіричних і умоглядних) про суспільну трансформацію, за яким неодмінно відбудеться формування цілісної теорії або навіть декількох – як на рівні спеціального соціологічного знання, такі і на рівні загальнотеоретичного.

Загальні підсумки за темою:

Сама суспільна трансформація, зокрема, у пострадянському і глобальному контексті сьогодні є потужним джерелом новітньої соціологічної тематики. Наука намагається якомога чіткіше означити саму “трансформацію”, віднайти її загальні закономірності – у тому числі для розробки прогнозів, трансформаційних стратегій тощо. Разом з цим це поняття нині проходить стадію

становлення і не є однозначно визначеним, що не зменшує актуальності його подальшої розробки.

Водночас потрібно зауважити, що така тематика не є єдиною або домінуючою. Багато фахових соціологів, особливо, теоретиків відновлюють вітчизняну тематичну традицію, яка включає вивчення самобутніх рис української нації, пошук механізмів її зміцнення, ствердження на геополітичному тлі тощо. Проте навіть для таких рефлексій суспільна трансформація, безумовно, є об'єктивним тлом.

Питання для самоперевірки:

1. *Яким є первинне поняття, з якого вчені виділили похідне “трансформація”?*
2. *У чому полягає складність аналізу пострадянської суспільної трансформації?*
3. *Як проблема трансформації впливає на тематику сучасних наукових пошуків?*
4. *Чи є суспільна трансформація виключно єдиною темою соціологічних пошуків?*

Література за темою:

- 📖 В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.
- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Жеребецький Є. Кінець імперії // Схід. - № 2(52). – 2003. – С.79 - 90.
- 📖 Скаленко А. Глобализация и информатизация – неотвратимые волны современного мирового процесса// Економічний часопис ХХІ. - № 10. - 2002. - С. 11-14.
- 📖 Білорус О. Глобалізм: інтеграція чи імперіалізм?// Економічний часопис ХХІ. - № 6. – 2002. – С. 3-9.
- 📖 Бальцеревич Л. Социализм. Капитализм. Трансформация. – Москва: Наука. – 1999 – 350 с.

ПІСЛЯМОВА

Історія розвитку соціологічної науки в Україні показує, яким чином відбувалося становлення системи вітчизняного загальногуманітарного, протосоціологічного, а згодом і класичного соціологічного знання.

Крім цього, навчальна дисципліна наочно демонструє, як у конкретних ідеях, вченнях, тлумаченнях мислителів відбилися і продовжують віддзеркалюватися чинні економічні, соціальні, політичні процеси, проблеми, умови, тенденції розвитку українського етносу, народу, нації і державності. Особливу увагу вона приділяє також аналізу вітчизняного націотворення, роль у ньому православної релігії, освіти, мови, різноманітних громадських інститутів, еліти як чинників консолідації народу.

Досліджуючи історію вітчизняної соціології, читач пересвідчується, що саме змістовно-проблемне тло, тематика досліджень дають підстави визначити українську соціологію як оригінальну динамічну форму наукового самоусвідомлення етносу, дослідження своїх специфічних і самобутніх особливостей та історичної долі. Культурне середовище, структура суспільства, його проблеми і рух, широкий спектр унікальних відносин, норм, релігії, символіки – саме це утворює специфічний соціокультурний колорит, який традиційно досліджується вітчизняною соціологією.

Розвиваючись з історіографічного, культурологічного і загального філософського наукового ґрунту українська прото-, а згодом і класична інституалізована соціологія має тенденцію до збереження спадковості тематики, протягом більшості періодів досліджує специфіку української культурної сфери, яскраві риси вітчизняного соціуму, які походять, зокрема, з ментальнісних вимірів нації.

Вчасно відповідаючи на численні проблеми, пов'язані зі спробами культурної, релігійної експансії, соціологічна наука доводила непересічну вартість здобутків автохтонного народу, багатство і глибокі корені його унікальної душі. Більше того, протягом курсу ми побачили, що вітчизняна наука часом ставала по-

тужним двигуном, ініціатором націотворення, хоча така роль не є для неї першорядною.

Соціологічні дослідження в Україні мали періоди тривалої стагнації і, навіть, заборони. Найдовший з них пов'язаний з радянськими ідеологічними обмеженнями, “скасуваннями” теоретичної соціології. На теренах СРСР вона була суто емпіричною наукою - традиційні штудії тривали лише у діаспорових академічних інститутах, наукових товариствах.

Відліком нового витку розвитку вітчизняної соціології справедливо може вважатися 1991 рік. Після проголошення державної незалежності відбувається переорієнтація і спрямування цієї царини науки на розв'язання проблем транзитивного суспільства, національне і державне відродження. Історія української соціології продовжується, вона активно інституалізується - при цьому створення високофахових об'єднань (САУ та інших) додає додаткового імпульсу цьому поступальному руху.

Провідними векторами сучасного розвитку нашої соціологічної науки є:

- відновлення традицій спорідненості тематики соціології з історичним і національно-культурним контекстом;
- намагання застосувати кращі здобутки світової соціології для вирішення проблем і задоволення потреб українського суспільства;
- прагнення чітко визначити особливості розвитку вітчизняного суспільства – зокрема, на пострадянському етапі;
- дослідження руху новітньої соціальної системи, інститутів, що формуються на тлі соціально-культурної трансформації, їх зв'язку, співіснування з національними традиціями, способом життя.

Успішне вирішення цих та інших актуальних теоретико-методологічних, практичних проблем є майбутньою задачею нинішньої інтелектуальної і патріотичної студентської молоді – особливо тієї її верстви, яка навчається за фахом “соціологія”.

Додаток

**Робоча навчальна програма до дисципліни
(чинна на 2005/06 навчальний рік)**

**I. МЕТА І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “ІСТОРІЯ ВІТЧИЗ-
НЯНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ І ВЧЕНЬ”, ЇЇ МІСЦЕ У
НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

2.1. Мета курсу

Загальною метою курсу є поглиблення знання студентів щодо історії розвитку соціологічних ідей в Україні.

Безпосередньою **метою курсу** є: оволодіння студентами знань з історії розвитку вітчизняного протосоціологічного і власне соціологічного знання, усвідомлення специфіки українських соціологічних теорій, які є складовими світової соціологічної науки.

2.2. Завдання курсу

Сформувати у студентів системне уявлення про українську прото- і власне соціологічну науку, закономірності її розвитку, специфіку соціально-культурної та історичної детермінації.

Безпосередніми **завданнями курсу** є: засвоєння основних понять та категорій курсу; вивчення специфіки протосоціологічних та власне соціологічних вітчизняних теорій та вчень; з'ясування причин певної специфічності вітчизняної соціологічної рефлексії; ознайомлення з загальними векторами подальшого розвитку соціологічної думки в Україні.

2.3. Місце дисципліни у навчальному процесі

Дисципліна “Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень” є однією з базових, передбачених освітньо-професійною програмою, яка затверджена ОПП Міносвіти України 16.03.2000, Прот. № 9.

Ця навчальна дисципліна викладається студентам освітньо-кваліфікаційного рівня "бакалавр" спеціальності "Соціологія". Дисципліна, у свою чергу, входить у якості складової до курсу „Історія соціологічних теорій і вчень”.

2.4. Вимоги до знань і вмінь.

В результаті вивчення курсу студенти повинні вміти відтворювати основні риси базових вітчизняних соціологічних концеп-

цій, критично їх оцінювати; мати навички інтерпретації взаємозв'язку цих концепцій з історичним, культурним та теоретичним контекстом.

Студенти також повинні опанувати: категоріальний і понятійний апарат навчальної дисципліни, володіти базовими знаннями з історії соціології певного періоду; вміти працювати з творами вітчизняних соціологів, філософів, психологів; зберігати толеранцію та коректно захищати свою позицію в теоретичній дискусії; самостійно відшуковувати, накопичувати і використовувати наукову інформацію за тематикою курсу.

II. РОЗПОДІЛ ДИСЦИПЛІНИ НА ЗМІСТОВІ МОДУЛІ, ЇЇ ОБСЯГ І ФОРМИ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Загалом – 90 годин. *У тому числі:*

Лекційні заняття – 18 годин

Семінарські заняття – 18 годин

Самостійна робота студента – 27 годин

Індивідуальні заняття студентів

за індивідуальними завданнями (І.З.) – 27 годин

За кредитно-модульною системою:

Національних залікових кредитів – 2,5

Кредитів ECTS – 2,5

Змістових модулів (Зм. модулів) – 9

Залікових модулів – 3

Назва змістового модуля	Кількість годин					Форма контролю
	Загалом	з них				
		Лекції	Семінарські заняття	СРС	ІЗ	
1	2	3	4	5	6	7
Заліковий модуль 1. ВСТУП ДО ДИСЦИПЛІНИ. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОТОСОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ						

1	2	3	4	5	6	7
Зм. модуль 1. Предметна сфера, об’єкт та пробле- матика дисципліни	10	2	2	3	3	Опитуван- ня, допо- віді, ви- ступи з тезами ре- фератів, перевірка ІЗ, модуль- ний конт- роль
Зм. модуль 2. Прото- соціологічні ідеї та соціальні факти часів Київської Русі	10	2	2	3	3	
Зм. модуль 3. Соці- етальна пробле- матика і протосоціо- логія Козацької добы	10	2	2	3	3	
Загалом за заліковим модулем – 30 години						
Заліковий модуль 2 УКРАЇНСЬКА ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ XVII-XVIII СТ.						
Зм. модуль 4. Специфіка прото- соціології Григорія Сковороди	10	2	2	3	3	Опиту- вання, до- повіді, ви- ступи з тезами ре- фератів, перевірка ІЗ, модуль- ний конт- роль
Зм. модуль 5. Віт- чизняні соціо- культурні процеси XVII- кінця XVIII ст., їх вплив на на- ціональну свідомість	10	2	2	3	3	
Загалом за заліковим модулем – 20 годин						
Заліковий модуль 3 УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ						
Зм. модуль 6. Віт- чизняні соціо- логічні рефлексії початку-середини XIX ст.	10	2	2	3	3	Опиту- вання, до- повіді, ви- ступи з тезами

1	2	3	4	5	6	7
Зм. модуль 7. Українська соціо- логія кінця ХІХ – початку ХХ ст.	10	2	2	3	3	рефератів, перевірка ІЗ, моду- льний ко- нтроль
Зм. модуль 8. Українська радян- ська, пострадянсь- ка і еміграційна соціологія.	10	2	2	3	3	
Зм. модуль 9. Сус- пільна трансфор- мація як джерело сучасної соціоло- гічної тематики	10	2	2	3	3	
Загалом за заліковим модулем – 30 годин						
Разом за дисци- пліною	90	18	18	27	27	Підсум- кова – за ре- зульта- тами мо- дульних контро- лів

ІІІ. БАЛЬНА ШКАЛА РЕЙТИНГОВОЇ ОЦІНКИ ЗНАНЬ З НАВЧАЛЬНОГО МОДУЛЯ

При підготовці до конкретного семінарського заняття студент мусить зосередитися **на одній** з пропонованих форм академічної активності (також дивись п. VII).

Засоби контролю знань студентів з дисципліни “Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень” включають:

Поточний контроль за змістовим модулем забезпечується проведенням опитування (письмового та усного) під час семінарських занять, прослухування доповідей, оцінки якості відповідей, розв’язання проблемних питань.

Індивідуальні завдання. ІЗ - це завершена теоретична робота студента у межах поточного залікового модуля, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, одержаних у процесі лекційних та семінарських занять, охоплює один або кілька змістових модулів.

Типове ІЗ може протікати шляхом написання студентом творчої роботи (реферату, статті, тез до виступу на конференції) за запропонованою тематикою. Мета ІЗ - самостійне вивчення студентами частини програмного матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосовування знань студентів з навчального курсу і розвиток навичок самостійної роботи.

Принципова схема виконання ІЗ – студент, ознайомившись з переліком тем рефератів, запропонованих у цій Програмі, обирає одну за кожним заліковим модулем (загалом – три). Реферат здає на перевірку викладачеві, тези з нього заслухуються на семінарському занятті.

Модульний контроль проводиться на індивідуальному занятті або останньому семінарі за даним заліковим модулем. Модульний контроль здійснюється автоматично – у разі принаймні задовільної академічної активності студента впродовж залікового модуля. У іншому випадку - у разі незадовільної або відсутньої академічної активності - шляхом тестового опитування (питання до тестів – дивись нижче).

Додаткові роз'яснення для якісного виконання ІЗ *(за реферативною формою)*

Реферат – письмова самостійна робота студента за встановленою тематикою. Має мету огляду фрагменту певного змістового модуля з позицій даної дисципліни. Вимагає від студента вміння творчо працювати з літературними джерелами.

Реферат має включати титульний аркуш, зміст, висновки, список використаних джерел. Вимоги оформлення посилань, цитат, таблиць і рисунків – загальнонаукові (див. бюлетені ВАК України). Обсяг реферату – 10-20 аркушів А4. Чистовий варіант реферату подається на перевірку у переплетеному стані – скажімо, швидкозшивачем.

Найбільш доцільною є побудова реферату з двох розділів – у першому студент має довести своє вміння опрацьовувати *літературні джерела* за даною темою, у другому – творчо мислити, виявляти аналітико-синтетичні якості мислення, простежуючи, наприклад, соціальні, культурні аналогії минулого і сучасності.

Захист реферату передбачає попередню перевірку його викладачем і виступ з тезами на семінарському занятті.

Потрібно добре усвідомити, що підготовка реферату – робота творча, побудована на власному креативному пошуці, внаслідок якого студент-дослідник формулює власні припущення, умовиводи тощо. Ця робота не має нічого спільного з копіюванням чужого тексту з Інтернету або електронних (чи будь-яких інших) носіїв інформації. У випадку підозри щодо такої несумлінності студента викладач буде змушений у співбесіді перевірити, чи вільно володіє студент матеріалом, який викладений у тексті під назвою “реферат”, може його відтворити тощо. Якщо це відбудеться, то такий текст оцінюватися не буде – це варто пам’ятати. До того ж факт плагіату з Інтернету легко перевірити за допомогою програми “Антиплаг” або аналогічних.

Наукова стаття і виступ на конференції – передбачають ініціативність і достатньо високу академічну активність студента. При наявності у студента бажання висвітлити нові або недостатньо актуалізовані в навчальній програмі курсу проблеми, він може проконсультуватися з викладачем, чітко означити попередню назву статті.

При цьому студентові потрібно познайомитися з формальними вимогами до наукових статей, висунуті ВАК України. Термін написання статті – до трьох тижнів. Як правило, ця робота проводиться після одного чи кількох виступів з рефератами або ґрунтовного опрацювання літератури за курсом. Після написання статті для її публікації студентові необхідно отримати на неї рецензію, належним чином оформити і направити до редакції наукового видання (бажано фахового). На всіх етапах підготовки статті необхідна консультативна допомога викладача студентові гарантується.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ**

КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ

РЕФЕРАТ

**З курсу “Історія вітчизняних соціологічних
теорій і вчень”**

За змістовим модулем _____

На тему: “ _____ ”

Виконав:

студент групи _____

Перевірив _____

Оцінка “ _____ ”, “ _____ ”, “ _____ ”

м. Донецьк 20__ р.

Рис. 1. Зразок оформлення титульного аркуша реферату

У зв'язку з реформуванням вищої освіти в Україні і впровадженням у ДонДУУ кредитно-модульної системи навчання, яка наближує національну освіту до вимог європейських освітніх стандартів, оцінювання знань відбувається одночасно за кількома системами.

Формально воно здійснюється за вітчизняною п'ятибальною шкалою, при цьому паралельно діє інша, рейтингова градація, за якою студент може за відповідь отримати на кожному з семінарів (яких сукупно 9) максимум 11 балів, а за всім курсом, відповідно принципу накопичення $9 \times 11 \approx 100$ балів.

Таким чином, якість тез реферату, доповіді, усної відповіді оцінюються від "5" до "2" - за вітчизняною системою і від "11" до "0" балів – за 100-бальною. Докладніше:

За національною шкалою	За 100 – бальною
“відмінно” (“5”)	11– 10 балів
“добре” (“4”)	9 – 8 балів
“задовільно” (“3”)	7 – 4 бали
“незадовільно” (“2”)	3 бали і нижче

При цьому студентів пропонується отримувати додаткові бали-бонуси за:

Присутність на кожному занятті (їх сума може складати 8 балів – за кількістю аудиторних занять)	0,5 бали
Факт підготовки належно оформленої письмової доповіді (сума їх може досягати 9 – за кількістю семінарів)	1 бал
Факт підготовки належно оформленого реферату (сумарне число балів – 10 – за кількістю модулів)	5 балів
Підготовку наукової статті за проблематикою дисципліни (Тема узгоджується з викладачем)	10 балів

Такі бонуси значно полегшують досягнення студентом 100 балів – максимального підсумкового балу.

Додаткові роз'яснення – якщо у разі низької академічної активності (або її відсутності у конкретного студента, або за його бажанням) застосовується модульний контроль-тестування, яких три.

Максимальний бал за кожним з них дорівнює максимальному сумарному балу, який може бути отриманий за кожним з модулів на семінарських заняттях (дивися Додаток 1), а саме:

- за модульним контролем 1 - 33 бали
- за модульним контролем 2 - 22 бали
- за модульним контролем 3 - 44 бали

Іншими словами, у такому випадку студентові також дається можливість досягти необхідних 100 балів.

IV. ЗАСОБИ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ З ЗАЛІКОВИХ МОДУЛІВ (питання до тестів)

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 1.

Заліковий модуль 1. Вступ до дисципліни. Формування української протосоціологічної думки

1 Які характерні риси ментальності українського етносу походять з києворуських часів?

- *потяг до православної християнської релігії;*
- *“культ освіченості”;*
- *релігійна толерантність;*
- *критичне ставлення до носіїв чужої віри, культури;*
- *зверхнє відношення до оточуючих етносів;*
- *певний соціокультурний регіоналізм.*

2. Українська мова – у сучасному розумінні до XVII – XVIII ст. була на автохтонній території:

- *мовою побутового, обрядового спілкування народних мас;*
- *мовою церковних текстів;*
- *мовою офіційного, у тому числі, дипломатичного спілкування.*

3. Російська – у сучасному розумінні, мова – стосовно автохтонної української території, це:

- *споконвічна мова побутового вжитку;*
- *традиційна мова церковних текстів;*
- *видозмінена староболгарська мова, застосовувана у офіційному, державному спілкуванні, перенесена київськими князями на колонізовані території – разом з християнством.*

4. Протоукраїнська народність – на думку сучасних дослідників:

- *порівняно нещодавно (після XV ст.) виокремилася разом з білоруською з великоруської;*
- *була цілком сформована вже у X ст. – шляхом консолідації частини києворуських племен навколо полянського;*
- *походить з єдиної давньослов'янської народності;*
- *її не існує.*

5. Києворуське суспільство може бути традиційно поділене на такі складові:

- *вільні, напіввільні, невільні люди та ізгої;*
- *буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція;*
- *страти – за: достатком і прибутками, залученням до владних інститутів, престижністю професії, освітою;*
- *на касти – брахмани, вайш'ї, шудри, кшатрії.*

6. При введенні православ'я древні язичницькі вірування у Київській Русі були:

- *категорично і різко викоренені владою з відповідним переслідуванням всіх “незгодних”;*
- *тривалого і агресивного викорінення їх не було, язичництво помірковано було асимільоване православним культом (відбулася, власне, взаємна асиміляція);*
- *продовжували існувати незалежно – православною церквою визнавався широкий релігійний плюралізм.*

7. У якому вітчизняному творі XVII – XVIII ст. вперше активно застосовується поняття “нація” стосовно українського народу?

- у козацьких літописах;
- у “Історії Русів”;
- у “Літописі Самовидця”.

8. Який традиційний суспільний регулятор завжди відігравав на українських теренах роль національно консолідуючої сили?

- самобутня язичницька міфологія;
- православна релігія;
- мораль.

9. Чи консолідувалася вітчизняна державна та релігійна еліта наприкінці XVI ст.? Як саме?

- не можна говорити про широку консолідацію та її потужну націотворчу активність – після персоналії К.Острозького українська еліта практично поглинулася польською;
- відбулася інтеграція найбільш свідомої еліти, що призвело до утворення мережі таємних товариств, релігійних братств, які здійснювали потужну націотворчу функцію;
- під впливом козацького державо- і народотворчого руху, а також діяльності князя К.Острозького до українського націотворення залучилися численні представники польської, російської еліти.

Кожна вірна відповідь на запитання оцінюється у 3,6 бали

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 2.

Заліковий модуль 2. Українська протосоціологія XVII-XVIII ст.

1. Важливою тенденцією соціокультурного життя в Україні XVII – XVIII ст. є:

- поява верстви населення, яка активно почала займатися духовним виробництвом;

- занепад козацьких традицій;
- поширення народних звичаїв серед широких верств населення – у тому числі, серед еліти.

2. Що є причиною виникнення широкої релігійної і громадської полеміки XVI-XVII сторіччя?

- релігійний, культурний і політичний тиск з боку тогочасної Польщі;
- загарбницькі набіги з боку Туреччини;
- зростання впливу московської православної церкви.

3. Які функції Києво-Могилянської академії можна віднести до народотворчих?

- виховання і навчання православних церковнослужителів – навіть під тиском інокультурних релігійних конфесій;
- видавнича діяльність;
- просвітницька діяльність;
- інтелектуальна ініціація розвитку науки у Росії;
- рух вітчизняної гуманітарної науки – у тому числі, протосоціології;
- підтримка авторитету українських освітянських і культурних традицій на міждержавному тлі;
- накопичення, збереження і популяризація матеріалу щодо народних звичаїв, обрядів, традицій;
- ініціація розвитку світської писемності;
- організаційна, ідейна і матеріальна підтримка релігійних братств;

4. Сукупність яких рис утворює український стиль соціально-філософських пошуків Григорія Савовича Сковороди?

- релігійний догматизм і картезіанство;
- антеїзм, кодоцентризм, екзистенціальність, есхатологічність;
- агностицизм і утопічність.

5. Які прояви зрілості демонструвала вітчизняна світська елітарна, політична і наукова культура у XVII – XVIII ст.?

- історико-публіцистичні твори;
- історико-політичні праці;
- історико-етнографічні дослідження;
- правничі документи;
- все вищевказане.

6. Певна ідейна спорідненість самобутньої філософії Г.С.Сковороди може бути прослідкована з такими відомими філософськими системами Сходу:

- даосизмом;
- конфуціанством;
- ісламом;
- індуїзмом.

7. Чи вирізняється вітчизняний етнос з поміж інших у працях українських і зарубіжних істориків, публіцистів, етнографів (протосоціологів) XVII– XVIII ст?

- вирізняється – у численних працях він вже називається самобутньою “нацією”, зокрема, “козацькою”, “руською”.
- практично не вирізняється – його аналіз відбувається лише у контексті російського (московського) етносу;
- він вважається більшістю дослідників різновидом польського.

8. Розвиток української літературної мови у XVII– XVIII ст.:

- не відбувався тому, що вона була вже цілком сформованою і широко застосовувалася к у повсякденній практиці, так і офіційному листуванні, діловодстві;
- відбувався мляво, лише після праці І.П.Котляревського “Енеїда” українська літературна мова отримала потужний поштовх до розвитку і ствердження;
- практично не відбувався, становлення української літературної мови відбулося значно пізніше.

9. Переважна більшість вітчизняних протосоціологів XVIII ст.:

- є тематично спільними з європейськими, прагнули розвинути концепцію “природного права”, помірковано пропагували ідеї свободи, рівності, архаїчності абсолютної монархії тощо;
- діяли у ідеологічному руслі російського царизму, ідейно його підтримуючи;
- аналізували причини масових народних збурень, суспільних конфліктів.

10 Провідною персоналією у “братстві святих Кирила і Мефодія” був:

- Микола Костомаров;
- Михайло Драгоманов;
- Михайло Грушевський.

Кожна вірна відповідь на запитання оцінюється у 2,2 бали

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 3.

Заліковий модуль 3. Українська академічна соціологія

1. Переважно під впливом якого соціологічного напрямку перебували ранні вітчизняні академічні соціологічні штудії?

- позитивізму;
- марксистської теорії;
- феноменологічної соціології.

2. У рамках якої наукової організації протікала діяльність численних українських діаспорових соціологів?

- Соціологічної асоціації України;
- Наукового товариства імені Шевченка;
- Академії наук України (свого часу – АН УРСР)

3. Як радянські представники марксистського напрямку соціології у кінці 20-х років XX ст. сприймали інші напрямки академічної соціології?

- загалом як буржуазні - ідеологічно чужі, ворожі, ненаукові і тому - шкідливі;
- як такі, що доповнюють марксистську науку;
- толерантно – як рівноправні альтернативні напрямки соціологічної науки.

4. Під проводом якої наукової академічної установи почали проводитися у СРСР конкретні соціологічні дослідження на початку 1960-х років?

- Наукового товариства імені Шевченка (НТШ)
- Інституту філософії АН СРСР
- Українського соціологічного інституту (УСІ)

5. Що є типовим “тлом” для сучасних вітчизняних соціологічних досліджень?

- трансформаційні суспільні процеси пострадянського і (або) глобального рівня;
- надбання вітчизняних соціологів, які працювали у еміграції;
- масив теоретичних підходів, який був напрацьований зарубіжними науковцями.

6. Чи виконувала вітчизняна гуманітарна наука і соціологія зокрема, націотворчу функцію?

- ні, вона їй не властива в принципі;
- виконувала і продовжує виконувати завжди;
- ця доволі невластива науці функція активізувалася під час іноземної ідеологічної, релігійної, культурної експансії.

7. У XVII – початку XIX століття українська суспільно-наукова думка була почасти спрямована на:

- пошук якісних відзнак автохтонних культурних процесів від “великорусских” – не у плані протиставлення, а для пошуку причин занепаду перших;
- віднайдення особливостей, які відрізняють вітчизняні традиційні культурні, політичні процеси від існуючих у католицькому і мусульманському світах;

8. Для гуманітарної науки XVII – XIX століть був характерний:

- *пошук найоптимальнішої державної форми і визначення стратегічних векторів політичної спрямованості руху Російської імперії;*
- *активний збір ентузіастами етнографічних матеріалів і різних жанрів народного фольклору – соціально-побутових, історичних, козацьких, чумацьких пісень, дум, міфів, легенд, апокрифів, казок, магічних культів, прислів'їв, казок і т.ін., що допомагало відстоювати національну самобутність;*
- *обидва названі варіанти;*

9. Передумови для виникнення самобутньої вітчизняної соціологічної традиції виникли:

- *у середині XIX ст.;*
- *на початку XX ст.;*
- *у кінці XX ст.;*
- *існували завжди.*

10. Українська соціологія від європейської відрізняється тим, що базується на здобутках:

- *філософії, політології;*
- *економіки, правничих наук;*
- *історіографії, культурознавства.*

11. Українська соціологія у кінці XIX – на початку XX століття:

- *розвиває традиційну культурознавчу та історіографічну тематику;*
- *здебільшого потрапляє під потужний вплив позитивізму та марксизму і аналізує традиційні для європейських соціологів теми (прогресу, суспільної еволюції, норм, стратифікації, мобільності тощо);*

12. Сучасними дослідниками вітчизняної історії соціології вказується, що поняття “соціологія” перший з українських соціологів застосував:

- М.Драгоманов;
- М.Грушевський;
- Ф.Прокопович.

Кожна вірна відповідь на окреме запитання оцінюється у 3,6 бали

V. КРИТЕРІЇ ПІДСУМКОВОГО ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ З ДИСЦИПЛІНИ

Таблиця відповідності оцінювання ECTS з національною системою оцінювання в Україні та системою ДонДУУ

Оцінка за шкалою ECTS	Визначення	За національною системою	За системою ДонДУУ
1	2	3	4
A	Відмінно – виконання завдання лише з незначною кількістю помилок	5 “Відмінно”	100 – 90
B	Дуже добре – з кількома помилками	4 “Добре”	89 – 82
C	Добре з помітною кількістю значних помилок		81 - 75
D	Задовільно – непогано, але зі значною кількістю помилок	3 “Задовільно”	74 – 69

1	2	3	4
E	Достатньо – виконання завдання задовольняє мінімальні критерії		68 - 60
FX	Незадовільно – студент допускається до здачі підсумкового іспиту	2 “Незадовільно”	59 – 35
F	Незадовільно – необхідний обов’язковий повторний курс		34 - 1

VI. ПЛАНИ ПРОВЕДЕННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З КОЖНОГО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ З ЗАЗНАЧЕННЯМ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ, ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ ТА ПЕРЕЛІКОМ ПИТАНЬ ДО САМОКОНТРОЛЮ

СЕМІНАР 1.

Зм. модуль 1. Предметна сфера, об’єкт та проблематика дисципліни (2 години)

П Л А Н

1. Історико-культурний детермінізм гуманітарного знання.
2. Експлікація терміну „протосоціологія”
3. Об’єктно-предметна сфера та специфіка історії вітчизняної соціології.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Хто сьогодні виявляє інтерес до історії вітчизняного гуманітарного і, зокрема, соціологічного знання?
2. Чим пояснюється цей інтерес, ознакою чого він є?

3. Які принципові питання постають перед дослідниками історії вітчизняної науки?
4. Що входить до об'єктно-предметної сфери історії вітчизняної соціології?
5. На які базові блоки сучасні вчені поділяють цю науку?

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 5 -34.

📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навчальний. посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 3 - 21.

📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навч.-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.

СЕМІНАР 2.

Зм. модуль 2. Протосоціологічні ідеї та соціальні факти часів Київської Русі (2 години)

П Л А Н

1. Передумови формування Київської Русі, її структурні елементи.
2. Соціальна стратифікація киеворуського суспільства.
3. Гуманітарні і протосоціологічні ідеї киеворуських мислителів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Змалювати основні риси державного устрою Київської Русі.
2. Означити загальні риси геополітичного становища Київської Русі.
3. У чому полягає специфіка формування вітчизняних наукових поглядів у порівнянні з західноєвропейськими?
4. Коли і як починає формуватися український етнос?
5. Яким чином тривало перетворення східнослов'янських племен у народності, у чому полягали відмінності перетворення – для кожного з майбутніх народів?

6. Назвіть спільні риси культури і традицій давніх русичів і сучасних українців.
7. Назвіть основні елементи соціальної структури Київської Русі.
8. Охарактеризуйте специфіку світогляду русичів після прийняття християнства.

ТЕМИ ІЗ

1. Державний устрій Київської Русі, сучасні аналогії.
2. Соціологічні аспекти освіти, ремісництва, науки, мистецтва Київської Русі (за вибором).
3. Специфіка релігійних поглядів у Київській Русі, сучасні аналогії.
4. Спадковість народних язичницьких вірувань і культів (на прикладі певного обряду)
5. Соціокультурні особливості києворуських племен (на вибір студента).
6. Формування проторосійської народності.
7. Соціальні факти у “Слові про Ігорів похід” (або на прикладі іншого твору).

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 34 – 73.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 21 - 34.
- 📖 Українська та зарубіжна культура. - Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - С. 239 -263.
- 📖 Примуш М.В. Загальна соціологія. - К.: Професіонал, 2004. - С. 56 - 66.
- 📖 Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. - К.: Каравела, 2005. - С. 20 -28.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. - С. 38 - 57.
- 📖 Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. вид. – К.: АТ Обереги, 1994.

СЕМІНАР 3.
Зм. модуль 3. Соціетальна проблематика
і протосоціологія Козацької доби (2 години)

П Л А Н

1. Формування козацтва як первинно-маргінального руху, згодом – як самобутнього суспільного і державного ладу.
2. Релігійні братства, причини, передумови їх появи, напрямки діяльності.
3. Значення Києво-Могилянської академії для вітчизняної протосоціології.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть причини та передумови виникнення козацтва як явища.
2. У чому проявляється спадкоємність Київської Русі і Війська Запорозького?
3. Назвіть освітньо-виховні принципи і механізми їх реалізації за часів козацтва.
4. Чим була обумовлена поява релігійних братств, які функції вони виконували?
5. Охарактеризуйте феномен Києво-Могилянської колегії, його значення для консолідації народу?
6. Які потужні народотворчі сили діяли на теренах нашої держави XIV-XVIII сторіч?
7. Як розглянута доба позначилася на специфіці протосоціологічних, а згодом і класичних соціологічних вітчизняних студій?

ТЕМИ ІЗ

1. Поява, основні етапи становлення козацтва, соціетальне тло цього явища.
2. Суспільний лад доби розвинутої Козацької республіки (Гетьманщини).
3. “Козацький тест” - умови і ритуали прийняття до Війська Запорозького.
4. Виникнення козацьких прізвищ, їх носії сьогодні.

5. Найбільш впливові братства, напрямки їх діяльності, значення для розвитку протосоціології.
6. Національна еліта XVI-XVIII сторіччя, її значення для консолідації українського народу.
7. Вихідці з Києво-Могилянської колегії – інтелектуальні захисники самобутності народу (на прикладі конкретних вчених).
8. Козацькі ритуали і сучасні аналогії.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 75 – 133.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навчальний. посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 21 - 34.
- 📖 Українська та зарубіжна культура. - Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - С. 239 -263.
- 📖 Примуш М.В. Загальна соціологія. - К.: Професіонал, 2004. - С. 56 - 66.
- 📖 Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. - К.: Каравела, 2005. - С. 20 -28.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. - С. 38 - 57.
- 📖 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків (у 3-х томах). – Львів: Світ, 1990.
- 📖 Енциклопедія українознавства (репринт 1955-1984 рр.). – Львів: НТШ, 2000.
- 📖 Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
- 📖 Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

СЕМІНАР 4.

Зм.модуль 4. Специфіка протосоціології Григорія Сковороди (2 години)

П Л А Н

1. Причини суспільного розшарування у творах Г.С.Сковороди.
2. Сковородинська ідея "нерівної рівності".

3. Протосоціологічний аналіз девіантної поведінки і сучасні аналогії.
4. Цілісне бачення соціуму на тлі загальної концепції тривимірності Всесвіту.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. У чому полягає концепція Г.С.Сковороди тривимірності світобудови?
2. У чому саме за Г.С.Сковородою полягає сенс людського життя?
3. Як саме людина може досягнути справжньої мети - щастя?
4. Як Сковорода пояснює причини суспільного розшарування?
5. Що таке концепція "сродної" праці і "нерівної рівності"?
6. У чому проявляються специфічні українські особливості філософії Г.Сковороди?
7. З якими релігійно-філософськими системами Сходу сковородинська філософія має багато спільного?

ТЕМИ ІЗ

1. Сковородинське ставлення до сучасного йому суспільства (на прикладі певного твору).
2. Різновиди девіантної поведінки у творах Г.С.Сковороди (на прикладі певного твору).
3. Шляхи гармонізації суспільного життя за Сковородою (на прикладі певного твору).
4. Григорій Сковорода як фундатор класичної української філософії.
5. Народна соціокультурна символіка у творах Г.С.Сковороди (на прикладі певного твору).
6. Сковородинська філософія і даосизм: світоглядні аналогії.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 Г. Сковорода: Загадковість присутності. - Львів: НТШ. - 138 с.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 133 - 147.

- 📖 Історія соціологічної думки в Україні. - Львів: Новий світ. - 2000. - С. 21 - 34.
- 📖 Українська та зарубіжна культура.- Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - С. 239 -263.
- 📖 Примуш М.В. Загальна соціологія. - К.: Професіонал, 2004. - С. 56 - 66.
- 📖 Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. - К.: Каравела, 2005. - С. 20 -28.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998. - С. 38 - 57.
- 📖 В.Г.Кремень., В.В.Ільїн. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник - К.: Книга, 2005. - С. 430 - 435.
- 📖 Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

СЕМІНАР 5.

Зм.модуль 5. Вітчизняні соціокультурні процеси XVII-кінця XVIII ст., їх вплив на національну свідомість (2 години)

П Л А Н

1. Нові тенденції у вітчизняному історико-культурному процесі.
2. Конституція Пилипа Орлика як показник розвитку національної свідомості.
3. Становлення української літературної мови.
4. Соціологічна проблематика у творчості Я.Козельського, В.Каразіна, П.Лодія.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Означте основні тенденції динаміки вітчизняного соціокультурного простору XVII – XVIII ст.
2. На яких прикладах наочно простежується тогочасна політична зрілість української нації?
3. Який соціальний фактаж містить Конституція П.Орлика?

4. Окресліть спектр соціальних фактів, які містяться у “Енеїді” В.Котляревського.
5. Яким є значення цього твору для становлення української нації?
6. Назвіть передумови появи української літературної мови та її значення для процесу націотворення.
7. Окресліть спектр протосоціологічної проблематики у XVII-XVIII ст.

ТЕМИ ІЗ

1. Вітчизняна історіографія – її значення для консолідації української нації.
2. Головні напрямки і форми вітчизняної історіографії, її провідні тогочасні персоналії (персоналії - на вибір студента).
3. Опінії зарубіжних дослідників XVII-XVIII ст. щодо ознак “козацької нації”, її менталітету (на прикладі конкретного автора).
4. Конституція П.Орлика як інтелектуальний продукт політично зрілої нації.
5. Причини та передумови бурхливого розвитку української літературної мови.
6. Віддзеркалення соціетальної проблематики у “Енеїді” І.Котляревського (або її певному розділі. Послугуватися першоджерелом).
7. Основні напрямки протосоціологічних вітчизняних штудій, головні персоналії (на вибір студента).

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 149 - 190.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник.- Львів: Новий світ. - 2000.
- 📖 Українська та зарубіжна культура.- Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - С. 239 -263.

- 📖 Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
- 📖 Енциклопедія українознавства (відтворення видання 1955-1984 рр.). – Львів: НТШ, 2000.
- 📖 Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. вид. – К.: АТ Обереги, 1994
- 📖 Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. з староукр. - К.: Знання, 1992. - 192 с.
- 📖 Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

СЕМІНАР 6.

Зм.модуль 6. Вітчизняні соціологічні рефлексії початку-середини ХІХ ст. (2 години)

П Л А Н

1. Загальна спрямованість вітчизняної гуманітарної науки.
2. Діяльність Кирило-Мефодіївського Товариства.
 - 2.1. Соціологічна тематика праць Миколи Костомарова.
 - 2.2. Соціетальна проблематика у працях Пантелеймона Куліша.
 - 2.3. Значення творчості Тараса Шевченка для розвитку національної ідеології.
3. Передумови формування і вектори подальших протосоціологічних студій.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. В яких політичних умовах тривало вітчизняне наукове життя у ХVІІІ-ХІХ ст.?
2. Якою є, на думку тогочасних вчених, особливість ментальності українців?
3. Які передумови були сформовані у ХІХ сторіччі для подальшого розвитку української соціологічної науки?
4. Що таке "регіоналізм" у масовій свідомості, у чому полягають причини його виникнення стосовно розглядуваного періоду?

5. Чому творчість Т.Г.Шевченка може вважатися унікальним каталізатором розвитку національної ідеології, масової свідомості?
6. Які культурологічні дослідження проводилися на матеріалі українського етносу, і як їх результати вплинули на формування вітчизняної соціології?

ТЕМИ ІЗ

1. Протосоціологічні погляди членів Кирило-Мефодіївського Товариства (на вибір студента).
2. Т.Г.Шевченко як культурно-історичний феномен.
3. Вітчизняна соціокультурна символіка у творах Кобзаря (на прикладі конкретного твору).
4. Ставлення Т.Шевченка до тогочасної влади (на прикладі конкретного твору).
5. “Кобзар” як ідейна програма українського народу.
6. Роль персоналії Т.Г.Шевченка для розвитку національної ідеології та масової свідомості.
7. Відмінності української ментальності від інших слов’янських у працях науковців-гуманітаріїв ХІХ ст.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С.68- 81.
- 📖 В.Г.Кремень., В.В.Ільїн Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник - К.: Книга, 2005. – С.435 - 442.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.- С.174- 190.
- 📖 Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 191 - 213.

СЕМІНАР 7.
Зм.модуль 7. Українська соціологія
кінця XIX – початку XX ст. (2 години)

П Л А Н

1. Початки вітчизняної соціологічної науки, її загальні напрями.
2. Оригінальні наукові доробки І.Федоровича, О.Строніна, В.Лесевича, І.Лучиського, М.Грота.
3. Соціологічні штудії Товариства "Громада" (М.Зібер).
4. Соціологічні погляди С.Подолінського, М.Драгоманова, І.Франка, Б.Кістяківського, М.Ковалевського, М.Грушевського.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть загальні ознаки вітчизняних соціологічних поглядів у розглядуваний період.
2. Представникам яких наук належать перші вітчизняні праці соціологічного спрямування? Чим пояснюється це явище?
3. У чому полягає специфіка соціологічних поглядів О.Строніна.
4. Назвіть і охарактеризуйте три типу суспільного розвитку за М.Гротом.
5. Яким чином М.Зібер піддавав сумніву концепцію мальтузіанства?
6. У чому виявлявся вплив дарвіністичних концепцій на соціологічні погляди українських вчених?
7. Чому до числа українських соціологів відносять І.Я.Франка?
8. Як М.Ковалевський висвітлював поняття суспільного "прогресу" і "порядку".
9. У чому полягає цінність для української соціології наукова та організаційна діяльність М.Грушевського?

ТЕМИ ІЗ

1. Загальна спрямованість вітчизняної соціології даного періоду та її причини.

2. Соціологічні погляди І.Федоровича, О.Строніна, В.Лесевича, І.Лучиського, М.Грота, М.Драгоманова, І.Франка, М.Грушевського, Б.Кістяківського, М.Ковалевського, С.Подолінського, М.Зібера (на вибір студента – на базі конкретних творів).
3. Напрямки соціологічних штудій "громадівців".
4. М.Грушевський як один з фундаторів української соціології.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - С.68- 81.
- 📖 В.Г.Кремень., В.В.Ільїн Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник - К.: Книга, 2005. - С. 435 - 448.
- 📖 Історія України. - Донецьк: Центр підготовки абітурієнтів, 1998.- С. 174 - 190.
- 📖 Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 229 –331.
- 📖 В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.

СЕМІНАР 8.

Зм. модуль 8 Українська радянська, пострадянська та еміграційна соціологія (2 години)

П Л А Н

1. Радянська соціологія 20-30 х років ХХ сторіччя.
2. Поступове "відродження" соціології на межі 50-60 х рр. ХХ ст.
3. Стан соціології після “перебудови” і у пострадянській Україні.

4. Організація наукової та зокрема соціологічної діяльності у діаспорі.
5. Соціологічні праці діаспорових науковців, їх класична українська тематика.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Назвіть і стисло окресліть дві основні тенденції розвитку вітчизняної соціології після 1917 р.
2. Як саме радянські функціонери доводили "тотожність" соціологічної науки і марксистської теорії?
3. Які функції виконувала соціологія, попри формальне її невізнання, у першій половині ХХ ст. у СРСР і, зокрема, в УРСР?
4. З чим пов'язаний новий виток розвитку радянської соціології на початку 60-х рр. ХХ сторіччя? Яка роль їй відводилася?
5. Як протікало відродження теоретичної соціології під час "перебудови"?
6. Стисло охарактеризуйте САУ, її пріоритетні напрямки роботи.
7. Які потужні соціологічні школи існують сьогодні, якою є їх проблематика?
8. Назвіть та стисло охарактеризуйте базовий науковий інститут, під егідою якого здійснюється головний об'єм наукової роботи українських науковців за кордоном.
9. У чому полягає спадковість праць діаспорових науковців з тематикою вітчизняних соціологічних досліджень, які тривали до 1917 р.?
10. Чи впливали західні філософські течії на погляди українських соціологів і якщо так, то як саме?
11. Окресліть загальні підходи до розкриття поняття "еліта" українськими діаспоровими соціологами.

ТЕМИ ІЗ

1. Соціологічний інтелектуальний потенціал Російської імперії і України після 1917 р.
2. Боротьба панівної ідеології з теоретичною соціологією та її наслідки.

3. Конкретна спрямованість радянської та української соціології у 20-30-ті роки ХХ ст.
4. Спроби М.Грушевського вплинути на розвиток соціології в Україні.
5. Ідеологічна "відлига" і "реабілітація" прикладної соціології.
6. Соціологічна наука України після "перебудови".
7. Роль Соціологічної асоціації України у становленні соціологічної науки.
8. Наукове товариство ім. Шевченка - найдавніша вітчизняна академічна наукова інституція.
9. Соціологічні концепції М.Шаповала, (О.Бочковського, В.Липинського - на вибір студента – на базі конкретних творів).
10. Соціологічний науковий доробок діаспорових науковців (загальний огляд).

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Історія соціологічної думки в Україні - Львів: Новий світ - 2000. - С. 106 - 129.
- 📖 "Соціологія управління". Серія "Спеціальні та галузеві соціології". Т. VI. Вип. 1 (46). - Донецьк: ДонДУУ, 2005.
- 📖 М.В.Захарченко, В.Ф.Бурлачук, М.О.Молчанов. Соціологічна думка України: – К.: Заповіт, 1996 – С. 419 –446
- 📖 Енциклопедія українознавства. Т.8. – Львів: НТШ – 2000. – С. 2963 – 2964.
- 📖 В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.
- 📖 Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
- 📖 Бібліографія записок наукового товариства імені Шевченка. Томи I - ССХЛ (1892 - 2000). - Львів: НТШ, 2003. - 739 с.
- 📖 М.Шаповал. Загальна соціологія. – К.: Український центр духовної культури, 1996. – 368 с.

СЕМІНАР 9.
Зм.модуль 9. Суспільна трансформація
як джерело сучасної соціологічної тематики
(2 години)

П Л А Н

1. Стислий огляд початку соціально-політичної і економічної трансформації радянського суспільства.
2. Пошук нових адекватних наукових термінів, народження поняття “перехід”.
3. Становлення понять “трансформація”, “модернізація”.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Яким є первинне поняття, з якого вчені виділили дочірнє – “трансформація”?
2. У чому полягає складність аналізу пострадянської суспільної трансформації?
3. Як проблема трансформації впливає на тематику сучасних наукових пошуків?

ТЕМИ ІЗ

1. Народження і становлення поняття “суспільна трансформація”
2. Контекст вживання поняття “трансформація” у сучасній соціології.
3. СРСР і Російська Федерація – аналогії наукових прогнозів.
4. Транзитивні прогнози щодо вітчизняного суспільства.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

- 📖 В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.
- 📖 Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.
- 📖 Жеребецький Є. Кінець імперії // Схід. - № 2(52). – 2003. – С.79 - 90.

📖 Скаленко А. Глобализация и информатизация – неотвратимые волны современного мирового процесса// Економічний часопис ХХІ - № 10. - 2002.- С.11-14.

📖 Білорус О. Глобалізм: інтеграція чи імперіалізм?// Економічний часопис ХХІ. - № 6. – 2002. – С. 3-9.

📖 Бальцерович Л. Соціалізм. Капіталізм. Трансформація. – Москва: Наука. – 1999 – 350 с.

VII. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ СТУДЕНТАМИ МАТЕРІАЛУ ТА ЗАСОБИ ЙОГО КОНТРОЛЮВАННЯ З КОЖНОГО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ

Однією з пріоритетних форм пошуку матеріалу за дисципліною "Історія соціологічної думки в Україні" є *самостійна робота студентів з першоджерелами*. Вона передбачає оволодіння знаннями з даної дисципліни шляхом дослідження рекомендованої та іншої літератури, що додатково стимулює інтеріоризацію:

- задач, принципів, функцій дисципліни;
- особливостей вітчизняної соціологічної думки, головних етапів її розвитку;
- причин і передумов специфіки української соціології.

Засвоєння курсу "Історія соціологічної думки в Україні" передбачає аргументоване та змістовне обговорення контрольних питань. Це поглиблює розуміння проблем, активізує самостійний пошук, систематизує накопичений досвід аналітико-синтетичної роботи, уможлиблює підготовку доповідей, повідомлень, рефератів за інтересами студентів та завданням викладача.

Отже, для систематичного та цілісного засвоєння навчальної програми курсу "Історія соціологічної думки в Україні" студентам потрібно:

1. Засвоїти лекційний матеріал.
2. Ознайомитися з планом семінару та рекомендованою літературою до нього.
3. При необхідності отримати консультації викладача з питань, які стосуються підготовки доповідей, рефератів, творчих робіт.

4. Ознайомитися, засвоїти і навчитися використовувати навчально-науковий потенціал бібліотек ДонДУУ, міста Донецька, місця мешкання (ресурсів Інтернету - в останню чергу).

На семінарському занятті форми контролю регламентуються приблизно так:

1. Усна відповідь на одне з контрольних питань семінару (до 2 хв.)
2. Самостійна письмова робота за контрольними питаннями (до 30 хв.)
3. Письмова доповідь (до 7 хв.)
4. Усна доповідь з тезами реферату (7-10 хв.)
5. Додаткове повідомлення (до 7 хв.)
6. Доповнення (до 1 хв.)

Тепер докладніше про деякі з цих форм роботи на семінарі.

Письмова доповідь – ґрунтовне розкриття *окремого контрольного питання*. Оформлення доповіді – довільне, з мінімумом формальних вимог, але виступ перед аудиторією є обов'язковим.

Доповнення – за бажанням студента більш глибоке роз'яснення певної грані контрольного запитання. Проводиться після базової доповіді.

Додаткове повідомлення – повідомлення у контексті тематики семінару, тему якого обрав студент і узгодив її з викладачем.

VIII. СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ЗА КУРСОМ

ОСНОВНА:

1. Історія соціологічної думки в Україні: Навчальний посібник. - Львів: Новий світ. - 2000. - 334 с.
2. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. - К.: Наукова думка, 1995.
3. Соціологічна думка в Україні: Навч. посібник / М.В.Захарченко, В.Ф. Бурлачук, М.О.Молчанова та ін. - К.: Заповіт, 1996. - 424с.

4. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.). – К.: Либідь, 1993.
5. Бурлачук В., Молчанов В., Степанко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1995.- 130 с.
6. Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчально-методичний посібник. - Харків: Харківський національний ун-т імені В. Н. Каразіна, 2004. - 117 с.

ДОДАТКОВА:

1. Якуба Е.А. Соціологія. - Харків: Константа, 1996. - 192 с.
2. Українська та зарубіжна культура. Навчальний посібник. - Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. - 372 с
3. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. - К.: Феникс, 2002. - 760 с.
4. Бібліографія записок наукового товариства імені Шевченка. Томи I - CCXL (1892 - 2000). - Львів: НТШ, 2003. - 739 с.
5. Коллинз Р. Предсказание в макросоциологии: случай советского коллапса // Время мира (Новоросийск). - № 1, - 2000. – С. 224.
6. Жеребецький Є. Кінець імперії // Схід. - № 2(52). – 2003. – С.79 - 90.
7. Скаленко А. Глобализация и информатизация – неотвратимые волны современного мирового процесса// Економіч. часопис XXI. - № 10. - 2002. - С. 11-14.
8. Білорус О. Глобалізм: інтеграція чи імперіалізм?// Економічний часопис XXI. - № 6. – 2002. – С. 3-9.
9. Бальцерович Л. Социализм. Капитализм. Трансформация. – Москва: Наука. – 1999. – 350 с.
10. В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома та ін. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. – К.: Каравела, Львів: Новий Світ – 2000, 2002. – 480 с.
11. Енциклопедія українознавства. Т.8. – Львів: НТШ – 2000. – С. 2963 – 2964
12. Драгоманов М. Документи і матеріали 1841 – 1994. – Львів: НТШ, 2001. 731 с.

13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – Львів: Світ, 1990.
14. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. У 3 кн., 6 т. – К: Обереги, 1994.
15. Українське козацтво: Мала енциклопедія. К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
16. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. з староукр. - К.: Знання, 1992. - 192 с.
17. Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.

ІХ. МАКСИМАЛЬНА КІЛЬКІСТЬ БАЛІВ*, ЯКУ СТУДЕНТ МОЖЕ ОТРИМАТИ НА КОЖНОМУ З СЕМІНАРІВ

Назва змістового модуля	Кількість балів і годин		Форма контролю
	з них		
	Години семінарських занять (їх кількість)	Бали	
1	2	3	4
Заліковий модуль 1. ВСТУП ДО ДИСЦИПЛІНИ. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОТОСОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ			
Зм. модуль 1. Предметна сфера, об’єкт та проблематика дисципліни	2 (1)	11	Опитування, доповіді, виступи з тезами рефератів, перевірка ІЗ, модульний контроль
Зм. модуль 2. Протосоціологічні ідеї та соціальні факти часів Київської Русі	2 (1)	11	
Зм. модуль 3. Соціетальна проблематика і протосоціологія Козацької доби	2 (1)	11	
Разом за зал. модулем 1	6 (3)	33	

1	2	3	4
Заліковий модуль 2 УКРАЇНЬСЬКА ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ XVII-XVIII СТ.			
Зм. модуль 4. Специфіка протосоціології Григорія Сковороди	2 (1)	11	Опитування, доповіді, виступи з тезами рефератів, перевірка ІЗ, модульний контроль
Зм. модуль 5. Вітчизняні соціокультурні процеси XVII- кінця XVIII ст., їх вплив на національну свідомість	2 (1)	11	
Разом за зал. модулем 2	4 (2)	22	
Заліковий модуль 3 УКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ			
Зм. модуль 6. Вітчизняні соціологічні рефлексії початку-середини XIX ст.	2 (1)	11	Опитування, доповіді, виступи з тезами рефератів, перевірка ІЗ, модульний контроль
Зм. модуль 7. Українська соціологія кінця XIX – початку XX ст.	2 (1)	11	
Зм. модуль 8. Українська радянська, пострадянська і еміграційна соціологія.	2 (1)	11	
Зм. модуль 9. Суспільна трансформація як джерело сучасної соціологічної тематики	2 (1)	11	
Разом за зал. модулем 3	8 (4)	44	
За дисципліною - сукупно	18 (9)	99	

*крім бонусних – вони підраховуються окремо і додаються до загальної суми при остаточному контролі (після походження залікового модуля 3)

Навчально-методичне видання

Білецький Віталій Володимирович

**ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНИХ
СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ І ВЧЕНЬ**

Редакція авторська

Комп'ютерна верстка:
Обкладинка:

А. Лисенко
І. Білецька

Підписано до друку 21.02.2007. Формат 60x84¹/₁₆. Папір супервайт.
Друк різнографний. Обл.-вид. арк. 6,2. Тираж 300 (150+150) прим. Замовлення № 1

Громадська організація „Український культурологічний центр”
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел./факс (062) 337-04-80, 338-06-97
e-mail: ukcdb@stels.net